

AHMED MİDHAT EFENDİ VE MÜTERCİM İZZET
PAŞA'NIN BİLİNMEYEN MEKTUPLAŞMASI:
ROMAN, LISÂN, BATILILAŞMA VE MAÂRİF
ÜZERİNE TENKİTLER *

Serap DENİZMEN**

ÖZET

19. yüzyıl şairlerinden Mütercim İzzet Paşa (ö. 1914) *Gonce-i Bostan* adını verdiği manzum Bostan tercümesinin bir nüshasını ünlü romancı ve gazeteci Ahmed Midhat Efendi'ye (ö. 1912) sunmuştur. Eseri okuyan Ahmed Midhat, Mütercim İzzet'e tebriken bir mektup yazmış ve onun bazı ifadelerini eleştirmiştir. Mütercim İzzet, Ahmed Midhat'ın yazdığı mektubu ve kendisinin karşılık olarak yazdığı cevabnameyi elindeki *Gonce-i Bostan* nüshasına kopyalamıştır. 1906 yılına tarihlenen mektupların konusu *Gonce-i Bostan*'ın "İfâde ve sebeb-i tercüme" (mukaddime) bölümündeki bazı beyitlerdir. Mütercim İzzet ilgili beyitlerde edebî alanda Batılılaşmayı, roman türünü, Maârif Nezareti'nin yabancı dil eğitimi politikalarını, yabancı hocaların talebeler üzerindeki etkisini eleştirmektedir. Makalenin konusunu teşkil eden her iki mektup yazıldıkları sosyokültürel, siyasi ve edebî bağlam göz önünde bulundurularak tahlil edilmeye çalışılmıştır. Mektuplarda özellikle ön plana çıkan konular nirengi noktaları olarak seçilmiş ve çalışma bu ana hatlar üzerinden yürütülmüştür. Osmanlı modernleşmesinin hız kazandığı 19. asır boyunca Osmanlı aydınlarının ve bürokratlarının gündemini meşgul eden Garplılaşma, yeni bir edebî tür olarak roman ve niteliği, Batılı tarzda kitlesel eğitim, İslami değerler ve Batı kültürü, Osmanlı lisânı-Türkçe, yabancı dil eğitimi ve maârif sistemi gibi konular bahsedilen mektuplarda da tartışılmıştır. Bu çalışmada yaşadıkları dönemin etkin isimlerinden olan Ahmed Midhat Efendi ve Mütercim İzzet Paşa'nın hayatları kısaca özetlenmiş, *Gonce-i Bostan* tanıtılmış, tartışmaya/mektuplaşmaya konu olan "ifade ve sebeb-i tercüme" (mukaddime) bölümü ve her iki şahsın mektubu günümüz alfabesine aktarılmıştır. Mektupların daha iyi anlaşılabilmesi için bahsi geçen isim ve eserler hakkında açıklamalar yapılmış, her iki müellifin eleştirilerine konu olan meseleler kendi döneminin havasına ve anlayışına uygun bir şekilde değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ahmed Midhat, Mütercim İzzet Paşa, roman, Osmanlı Türkçesi, Batılılaşma, Maârif Nezareti, eğitim tarihi.

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 11.08.2023 / Kabul tarihi: 24.10.2023

** Dr., serapdenizmen@gmail.com, (ORCID ID: 0000-0002-7724-7998).

Giriş

19. asır Türk edebiyatının en etkin isimlerinden birisi hiç şüphesiz Ahmed Midhat Efendi'dir (ö. 1912). Romanları ve gazete yazılarıyla tanınan müellif yıllarca *Tercümân-ı Hakikat* gazetesini idare etmiş; *Takvîm-i Vekâyi'* ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye reisliği yapmıştır.¹ "Hâce-i evvel, hakîm, yazı makinası" gibi lakaplarla anılan Ahmed Midhat yazı hayatı boyunca tiyatro, hikâye, roman gibi türlerde eserler vermiş, gazete yazıları yazmış, Fransız matbuatından çeşitli tercüme yapıp, çocukların ve yetişkinlerin faydalanması için ansiklopedik kitaplar ve ders kitapları hazırlamış velûd bir şahsiyettir.² *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde neşrettiği fikir yazılarıyla edebî camiaya yön veren isimlerden biri olan müellif "hayâliyyun-hakikîyyun, dekadanlar, klasikler" tartışmalarının bizzat içinde yer almış bir isimdir.³ 1880 yılında üçüncü Mecidî nişanı, 1888'de gümüş imtiyaz madalyası almış, 1889 yılında düzenlenen Stockholm Müsteşrikler Kongresi'ne katılmak üzere görevlendirilmiş ve kendisine ikinci Mecidî nişanı ve Bâlâ rütbesi verilmiştir.⁴

1885-1895 yılları arasında Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye'de (Karantina İdaresi) başkatiplik; 1895-1908 arasında ise ikinci başkanlık görevini yürüten Ahmed Midhat'ın bu dönemde yazın faaliyetinin önceki yıllara nispeten azaldığı görülür.⁵ Böyle olsa da ömrü boyunca edebî ve kültürel muhiti yakından takip eden Midhat gerek *Tercümân-ı Hakikat*'te yazdığı edebî-fikrî

¹ Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1989, II, 101.

² Ahmed Midhat Efendi'nin müstakilen yaşamını konu alan ilk eser oğlu Kâmil Yazgıç'ın hazırladığı *Ahmed Midhat Efendi, Hayatı ve Hatıraları* (İstanbul 1940) isimli kitaptır. Fazıl Gökçek'in kaleme aldığı *Çalışmaya Vakfedilmiş Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi* (İstanbul 2022) adlı çalışma ise Ahmed Midhat'ın hayatının bir çok yönden ele alınarak incelendiği en güncel ve kapsamlı monografidir.

Ahmed Midhat Osmanlı matbuatının önde gelen isimlerinden birisidir. Bu sebeple hakkında yazılan makale, tez ve kitaplar bir hayli fazladır. Bu makalede müellifin hayatı ve edebî fikirlerine dair verilen malumat çoğunlukla şu eserlere dayanmaktadır: Fazıl Gökçek, *Çalışmaya Vakfedilmiş Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul 2022; Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul 2017; H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022.

³ Ayrıntı için bkz. Fazıl Gökçek, *a.g.e.*, 203-248.

⁴ Orhan Okay, *a.g.e.*, 189.

⁵ Fazıl Gökçek, *a.g.e.*, 346.

yazılarıyla gerek şahsına yazılan mektuplara verdiği cevaplarla⁶ güncel meselelere/tartışmalara dair düşüncelerini dile getirmiştir. Ahmed Midhat kendisine târîzen yazılan mektupları ve edebî tenkit mahiyetinde yazdığı cevapları *Tercümân-ı Hakikat*'te yayımlamıştır. Müellifin tenkidî özellikler gösteren ve bu zamana kadar bilinmeyen bir mektubu da Mütercim İzzet Paşa'ya (ö. 1914) yazdığıdır. İzzet Paşa, Ahmed Midhat'ın kendisine yazdığı mektup metnini *Gonce-i Bostan* adlı eserinin son kısmına elyazısıyla kopyalamıştır. Böylece Ahmed Midhat'ın *Gonce-i Bostan* müellifine hangi tavsiye ve ikazlarda bulunduğunu öğrenmekteyiz.

Mütercim İzzet Paşa -*Osmanlı Müellifleri*'nde Kayserili Mehmed İzzet Paşa- 1843 yılında Kayseri'de doğdu.⁷ İlk tahsilini burada gördü. Büyükbabasından *Kur'an-ı Kerim*'i öğrendi ve hafızlığını tamamladı. Eğitim için babasıyla İstanbul'a gelip sırasıyla Beyazıt Rüşdiyesi'nde ve askerî idâdîde okudu. Sonrasında Harbiye Mektebi'ne girdi; 1867 yılında erkân-ı harbiye yüzbaşı oldu. Erzurum İstihkâmâtı İnşaat Komisyonu'na tayin edildi; vazifesi sebebiyle doğu illerinde görev yaptı. Akabinde Harbiye Nezareti inşaat dairesine memur olmuş, 1893 yılında mirliva rütbesine yükseltilmiş, 1909 yılında emekliye ayrılmıştır. 4 Şaban 1332/28 Haziran 1914 tarihinde vefat etmiştir.

Mehmed İzzet Paşa'yı yakînen tanıyan İbnülemin onun için şöyle söyler:

Afif, muktedir, hoş sohbet, latifekar, gayur, mukdim ve daima ilim ile müteavagıl bir merd-i fâzil idi. Bizi pek seven ve bizim de pek sevdiğimiziz fazilet erbabından olduğu için buluşur, görüşürdük. Meclisinde âdi söz

⁶ Fatma Aliye, Fitnat Hanım, Muallim Naci ve Fatih Kerimi'ye yazdığı mektuplar neşredilmiştir. Ahmed Midhat Efendi-Muallim Naci, *Muhâberât ve Muhâverât-Mektuplaşmalar* (haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul 2011; Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar* (der. F. Samime İnceoğlu-Z. Süslü Berktaş), İstanbul 2011; Ömer Hakan Özalp, *Son Nefese Kadar: Büyük Aşkın Mektupları (Ahmed Midhat Efendi ile Şaire Fitnat Hanım Mektuplaşmaları)*, İstanbul 2022; Fazıl Gökçek, "Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar", *İlmî Araştırmalar* 8 (1999), 315-323.

⁷ Hayatı hakkında verilen bilgiler şuradan özetlenmiştir: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, II, 773-775; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M.A. Yekta Saraç), Ankara 2016, 765-767.

söylenmezdi, ilimden bahs olunurdu. Herkes idrakine göre müstefid olurdu. Aramızda nice latife geçerdi. O latifeler de edebi faydeler tevliid ederdi.⁸

Yakın arkadaşları arasında "Mütercim İzzet Paşa"⁹ olarak anılan müellifin kaleme aldığı eserler *Kāmûs-ı Fârisî, Nân u Helvâ, Nân u Penîr, Hikâyât-ı Hâce Nasrüddin, Hikâyê-i Ahlâkiyye, Terceme-i Tuhfe-i İsna Aşeriyye, Yûsuf u Züleyha, Âsâr-ı Perâkende* ve *Gonce-i Bostan*'dır.¹⁰ Bunlara ek olarak İstanbul Millet Kütüphanesi'nde Mirliva Mehmed İzzet¹¹ adına *Osmanlı Lugatı*¹² ve *Muhtasar Kāmûs-ı Fârisî*¹³ adlı yazmalar kayıtlıdır.

Mütercim İzzet ve Ahmed Midhat'ın mektuplaşmasının sebebi ise Mütercim İzzet'in *Gonce-i Bostan* adlı eserindeki mukaddime bölümüdür. Eseri okuyup mütâlaa eden Ahmed Midhat, Mütercim'in bazı ifadelerini fazla sert bulmuş, onu birtakım hususlarda uyaran kısa bir mektup kaleme almıştır. Ahmed Midhat'tan aldığı 2 Teşrinisânî 322 [15 Kasım 1906] tarihli mektubu *Gonce-i Bostan* nüshasının en sonuna kopyalayan Mütercim İzzet, cevaben yazdığı 15 Teşrinisânî 322 [28 Kasım 1906] tarihli mektubu da esere eklemiştir.

Gonce-i Bostan ve Mukaddimesi

1. *Gonce-i Bostan*

Gonce-i Bostan, Sa'dî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) *Bostan* adlı mesnevisine yazılmış manzum bir tercümedir. Adalet, ihsan, aşk, tevazu, rızâ, kanaat, terbiye, şükür, tevbe, münâcât ve hatm-i kitâb bölümlerinden müteşekkil olan ve bu konularla alakalı hikâyelerden meydana gelen *Bostan* "feûlün feûlün feûlün feûl" vezni ile yazılmıştır. *Gonce-i Bostan* da aynı vezinle yazılmış ve yukarıda sayılan on bölüme ek olarak "ifâde ve sebeb-i tercüme"

⁸ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, 773.

⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, 774.

¹⁰ Mütercim İzzet Paşa'ya ait eserler için bkz. Müjgan Çakır, "Erzurum-Erzincan-Diyarbakır ve Kars Yollarında Bir Paşa: Âteş-zâde Mehmed İzzet ve Yûsuf u Züleyhâsı", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Ankara 2011, 392-396.

¹¹ Müellif eserlerine bu isimle imza atmaktadır.

¹² Mirliva Mehmed İzzet, *Osmanlı Lugatı*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Lügat 137-138.

¹³ Mirliva Mehmed İzzet, *Muhtasar Kāmûs-ı Fârisî*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Lügat 134.

bölümü içermektedir. Önce Farsça beyti verip altına manzum tercüme yapıp müellif gerekli gördüğü kelimelerin anlamlarını beyitlerin yanına yazmıştır. Beyitlerle alakalı gördüğü ayet ve hadisleri de aynı şekilde derkenar olarak kaydetmiştir.¹⁴

Mütercim İzzet Paşa, *Gonce-i Bostan*'ı bastıramamıştır. Araştırmamıza konu olan *Gonce-i Bostan* yazmaları İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda 1203 ve 1204 numara ile kayıtlıdır. Her iki nüsha da müellifin elyazısıyla kaleme alınmıştır. Bahsedilen mektuplar 1203 numaralı nüshaya kaydedilmiştir. Mütercim İzzet, 1204 numaralı nüshanın tamamlandığı tarihi Ramazan 1313/ Şubat 1311 [Mart 1896] olarak vermiştir. 1203 numaralı nüshayı ise 21 Mart 1314 [2 Nisan 1898] tarihinde tamamlamıştır.

Her iki nüsha karşılaştırıldığında 1204 numaralı nüshanın müsvedde olduğu ve orada yazılanların 1203¹⁵ numarada temize çekildiği görülmektedir. İki tarafın mektuplarında "mukaddime" olarak andığı bölüm 1203'te "ifâde ve sebab-i tercüme" olarak geçmektedir. 1204'ün ise - ilk sayfalarının eksik olması sebebiyle- bir mukaddime ya da sebab-i tercüme bölümünü hâvi olup olmadığını tespit etmek mümkün değildir.

Mütercim İzzet cevaben yazdığı mektubunda Ahmed Midhat'ın tavsiyeleri üzerine "*tâbirat-ı sahîfe ve galîze*"yi bahsedilen mukaddimeden çıkardığını söyler. 1203'te tercümenin tamamlandığı tarih 1896 olarak verilmesine rağmen tartışmaya konu olan beyitler bu nüshada mevcut değildir. Ahmed Midhat'ın 1906 tarihli mektubu nüshanın sonuna eklenmiştir. Anlaşılan o ki Mütercim İzzet tercümesine uzun yıllar boyunca ekleme-çıkartma yapmaya devam etmiştir. Ahmed Midhat'ın okuduğu nüsha ise 1203 ve 1204'ten farklı bir nüshadır. Tüm bu bilgiler Mütercim İzzet Paşa'nın Ahmed Midhat ile mektuplaştığı yılda yani 1906'da dahi tercümeyi tâdil ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Ahmed Midhat'ın uygun görmediği kısımları metinden çıkarmıştır ama o ifadeleri neden kullandığını ve ne demek istediğini Ahmed Midhat'a uzun uzun açıklamaktan geri durmamıştır.

¹⁴ Eser tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

¹⁵ Bundan sonra "1203" olarak anılacaktır.

2. Mukaddime/İfâde ve sebab-i tercüme

Ahmed Midhat ve Mütercim İzzet'in mektuplar aracılığı ile üzerinde tartıştıkları *Gonce-i Bostan* mukaddimesinin yani "ifâde ve sebab-i tercüme" bölümünün tamamı şöyledir:¹⁶

"İfâde ve sebab-i tercüme
(fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl)

Ne 'âlî makâmı cenâb-ı Halîl
Ki Bathâ'yı ihyâya oldu delîl

Daha müddeti sürmemişken uzun
O yerdendi oldu güneş ser-'uyûn¹⁷

Ufuktan o şems eyledikde zuhûr
Bütün şarkı işrâk kılmıştı nûr

O nûr-ı mübîndi habîb-i Hüdâ
O yerden zuhûr etti nûr-ı hüdâ

Murâd-ı ilâhî idi üstüvâr
Bu nûr oldu îmanda ber-karâr

O nûr idi nûr-ı Furkân idi
Bütün kalb-i ümmette¹⁸ lemeân idi¹⁹

'Arab oldu nûrdan vâyedâr
'Acem ile Türk oldu pîrâyedâr

¹⁶ Üzeri çizilmiş olan kelime ve beyitler ana metne dahil edilmemiş, dipnotta gösterilmiştir.

¹⁷ Bu beyitten sonra gelen şu beyitlerin üzeri çizilmiştir:

Edip Mekke'den nûr-ı îmân zuhûr
Evet şarkı işrâk etti bu nûr
Habîb-i Hüdâ buldu onda vücûd
Bu mahlûka Hâlık'tan olmuştu cûd

¹⁸ Bu kelimedden sonra "îmân" yazılmış ancak üstü çizilmiştir.

¹⁹ Devamında gelen "Çü bir lutf-ı mahsus-ı Mevlâ idi / Ki nûrun alâ nûr ve a'lâ idi" beytinin üstü çizilmiştir.

Ne semte teveccüh ederse o nûr
 O yerde eder oldu hikmet zuhûr²⁰
 Yayıldı cihâna melâya bu nûr
 Ki mâlik idi i‘tilâya bu nûr
 Ne büthâne kodu ne âteşgede
 Ne bir fuhş kodu ne bir meygede
 Mesâ‘î sebk eyledi çâr-yâr
 Ki müstağrak-ı nûr ola her diyâr
 Hep ashâb u etbâ‘ cidd-i temâm
 Edip dirdiler bir nice intizâm
 Ma‘ârifî ta‘mîmen etti be-rûz
 O bir nûr idi nûr-ı gâtî-firûz
 Tabi‘î ki Garb’dı henüz tîre-çeşm
 Çü huffâş olmuşular gayra çeşm
 Yabancıydılar nûr-ı îmândan
 Habersizdiler sırr-ı *Furkân*’dan
 Şu üç kavm idi vâsıl-ı sırr-ı hak
 Ki i‘lâ-i hakta idi müttefak
 Bize yazdılar çok eser yâdigâr
 Ki bu vakte dek oldu hep pâyidâr
 Bize imdi bilmek gerek üç lisân
 Ki dînin esâsı olunmuş beyân
 ‘Arab Fars ve Türk’ten mürekkeb lisân
 Müselmân için idi sehlü’l-beyân
 Buna dendi Osmanlı dili kadîm
 Gelip biz de dünyâya bulduk kavîm

²⁰ Takip eden şu beytin üstü çizilmiştir: Hidâyetti tevfik-i Bârî idi / O bir nûr-ı meyyâl ü cârî idi.

Yedi yüz olan bu lisân pâyidâr
 Bize gelmeğe başlamış sonra dar
 Bugün Avrupa fikri olmuş moda
 Hep ezhân-ı şübbânı yakmış o da
 Bin üç yüze doğru gelince zamân
 Şikâyete başladı Osmaniyân
 Ki bu üç dilin zabt u takvîmi güç
 Kavâ'idleri ile tanzîmi güç
 Bunun hangisin ezber etmek gerek
 Lisân olmalı sâde âzâde tek
 Fransız lisânı bugündür 'umûm
 Niçin bilmeye bunu Türkler 'umûm
 Bu da 'vâ uyandı bütün gencde
 Edîb bizde yok var hep Efrenç'de
 'Ulûmun hele masdarı Avrupa
 Bize mektep Avrupa'dır mutlaka
 'Arablar 'Acemler hele Türkler
 'Ulûm u fûnûnda değil behre-ver
 Ne manzûmesinde bir âhenk var
 Ne nesrinde irfândan renk var
 Fransızların lisânı 'umûm bir lisân
 Niçin bunu ta'mîm etmez cihân
 Kiyâmette mi kalkacaktır bu keyd
 Nedir darb-ı 'Amr ve nedir zecr-i Zeyd
 Efendim Frenk'in dili hoş edâ
 Ki yok onda bu darb u zecr ü ezâ
 Ma'ârif'ti bu fikri tervîc eden
 Hep ezhân-ı şübbânı tehyîc eden

Programa derc etti bir çok lisân
 Ki eyler hep efrâdı vâlih-resân
 Şu üç dilden ayrı daha çok lisân
 Nasıl zihn-i tullâba gelmez girân
 Ne okudu nâzır acep hâceden
 Programı o yolda tertîp eden
 Ma ‘ârif vara yok demek mi acep
 Bu yok bu zamânın modası mı hep
 Mücelllede memlû kütübhâneler
 Ki el değmedik çok neler var neler
 Hep ezhânı ahlâkı tehzîb eder
 Evet halkı bir dîne terğîb eder²¹
 ‘Ulûm ve sanâyi²² Garb’da yok demem
 Sanâyi bugün bizde pek çok demem

²¹ Bu beytin yanına şu mısralar yazılmıştır:

Gerek dîni öğrenmeli ibtidâ
 Fransız dili sonra gelir daha
 Gerek dîni öğrenmeli ibtidâ
 Fransız dili sonra gelir daha
 Çürük bir temel üzere konmaz binâ
 Yel eyler onu gâyeti bir hevâ
 Esas olur ise eğer üstüvâr
 Olur o binâ bir zaman pâyidâr
 Lisân ile kâim olur her milel
 Bir olmazsa dil bulur âhîr o dîn hâlel
 Biz Osmanlıyız bize bir dil gerek
 Umûm elsine sığmaz ezhâna pek
 Ger insaf oluna bir emr-i girân
 Cihânda kime eylemiş iktirân
 Lisân küpü mü zihn-i tâlib acep
 Ki derc oluna elsine onda hep

²² Bu kelimenin yanına “fünûn” yazılmış ve üstü çizilmiştir.

Berâber olur mu ‘atâletle sa‘y
 Gerek âdemîzâde tâ‘atle sa‘y
 Olar sa‘ye buldu terakkiyle râh
 ‘Atâletle olduk fakat biz tebâh
 Bilenden alır bilmeyen sanatı
 Ma‘ârifte varır bunun gâyeti
 Ma‘ârif‘te bir şu‘be-i tercümân²³
 Olup etmeli tercüme her zamân
 Fakat bunda da başka bir şart var
 Ki bizde olan etmeli intişâr
 Hele şart-ı evvel ki âdâb-ı dîn
 Takarrür gerek etmeli berterîn
 Neden her bir Osmanlı mecbûr ola
 Ki âyîn-i dînden o da dûr ola
 Kütübhâne-i dîne gir gör ne var
 ‘Arab Türk ‘Acem‘den kalan²⁴ yâdigâr
 Süs için mi konmuş o yerde kitâb
 Musahhah muharrer bütün bâb bâb
 Bize ol ahlâk-ı ‘âlî gerek
 Bütün kalb o çileyle mâlî gerek
 Bizi eden feyz-i ikbâl mest
 Bugün eylemiştir humârıyla pest

²³ Bu beytin yanına derkenar olarak şu beyitler yazılmıştır:

Mütercim gerektir ma‘ârif için
 Çekinmemelidir mesârif için
 Sanâyi ticâret nitekim Garb‘da var
 Yazılmalı Osmanlıca bâ-karar
 Onu tâlib Osmanlıca bilmeli
 O diller biraz bizden eksilmeli

²⁴ Bu kelimenin akabinde “bergüzâr” yazılmış ve üstü çizilmiştir.

Bu hâle bakıp ağlamaktır galat
 Bir an sa'ye çizinmelidir fakat
 Ma'ârif midir bu Ma'ârif'se ger
 Bize yazmalı idi millî eser
 Şu üç dilde tedvîn olunmuş kitâb
 Sayılmakta mikdârıdır bî-hisâb
 Bize tercümeyle verilse eğer
 Okumakta millet mi güçlük çeker
 Mütercim yetiştirme düşvâr mı
 Ma'ârif'ce âyâ bu bir 'âr mı
 O sözden ki dûr ola dîn ü hikem
 Niçin ona makdûr olunsun himem
 Hakîmâne tedvîn olunmuş şehîr
 Arab yazmamış mı mecelle getir
 Fütûhât-ı iklîme oldu sebep
 Kavânîn-i *Furkân* ve ahkâm hep
 Ya Parşlılar yazmamış mı eser
 İçinde acep yok mu hiç mu'teber
 Acep Türk'te yok mu imiş hiç hakîm
 Aradın da mı dedin ona 'adîm
 Bu üç dilde mevcud âsâr-ı nûr
 Eserlerde her an eyler zuhûr
 Bize çünkü düstûr *Furkân*'dır
 Eden bu dili terk nâdândır
 Bu nûr-ı mübînden eden iktibâsı
 Verir dîne evvelce muhkem esâsı
 Olur ise bir dîn eğer üstüvâr
 Olur sâlike dost Perverdigâr

O sâlik ki olmuştur âzâde-ser
 Seni hürriyetle kılar behre-ver
 Özü yazdığı sözü vicdânı hak
 Gezip durduğu 'aynı hak cânı hak
 Bu rütbe zevât işte yazan eser
 Ki her bir sözü bir cihânı değer
 Hakîm idi olar kılı kırk yaran
 Mezâyâsına her sözün az varan
 Baba gibi bular verir sana pend
 Üşenmez denir yazmaya bend bend
 Tetebbu' edersen bu âsârı al
 Gerek nef' ü tevbîh o güftârı al
 Mesâbîh ki bî-hadd ü pâyândır
 Okuyan yazan da Müselmân'dır
 Edip arar isen Müselmân'da bul
 Arab'da dahi Türk ve İran'da bul
 Daha²⁵ vermiyor mu bize intibâh
 Frengistan'a muntehî eğri râh
 Müselmân olan çünkü yek-renk olur
 Frenk ile niçin hem-âhenk olur
 Hep evlâd-ı İslâm Frenk olamaz
 Bunun gibi bir dîne neng olamaz
 Hep Osmanlılar Garb'a dek gidemez
 Varıp orda tahsîl-i dîn edemez
 Yine söylerim bizde ta'lim-i dîn
 Vatanda gerek ola Hakk'a yakîn

²⁵ Akabinde "veremedi Müselmân" yazılmış ve üstü çizilmiştir.

Ma'ârif bunun-çün kitablar yaza
Zer-i nâba nakş-ı mücevher kaza

Bizde Farsîde çok âsâr var
Ki hikmetle kesb eylemiş iştihâr

Biri cümleden işte **Sa'dî** hakîm
*Gülistân'*ı hikmetle kılmış vesîm

Hele *Bostân'*ı arîfânedir
Hikâyâtı dîlcû zarîfânedir

Fusûlü bütün ibret-engîzdir
Değil dünyâyı dîn-âmîzdir

Gülistân şüyû' buldu dilden dile
Tekâmülde Garblılar için bile

Bunu tercüme şerh eden gerçi çok
Velî *Bostân'*ında şerrâh yok

Eden şerh onu **Şem'î** manzûr idi
Fakat bu dahi dürr-i menşûr idi

Nazîre dahi yazmış **İbn-i Kemâl**
Ola vâsıl-ı rahmet zü'l-celâl

Daha çok yazarlar da mümkün ki var
Fakat giymemiş kisve-i intişâr

Fakîr eyledim cidd ile iktisâ
O mahbûb-ı Farsîye Rûmî kabâ

Yazıp eyledim tercüme harf be-harf
Bunu nazma kıldım nice zihn sarf

Bu fikrimde mağlûb idim lâ-cerem
Ki peyrevlik i'lâya verir kerem

Debistân-ı tahsilde her zamân
Okusun hep evlâd-ı Osmâniyân

Buna *Gonce-i Bostân* kodum ad
Açıldıkça bûyu bulur izdiyâd

Hep ezhân-ı şübbânı gonce misâl
Açıp eyleye gül gibi bî-hemâl

Tuta bûyu iklim-i dîni temâm
Mu‘attar kıla rûhu yevmi’l-kıyâm”²⁶

Bu bölümden sonra “Hâtîme” başlıklı yedi beyitten oluşan bir bölüm mevcuttur ve müellif tarafından “*Fî 20 Kânûnusânî 312* [1 Şubat 1897], *Mirliva Mehmed İzzet*” tarihi ve imzası atılmıştır.

A. Ahmed Midhat’ın Mütercim İzzet’e Mektubu ve Eleştirileri

Mütercim İzzet, Ahmed Midhat’ın yazdığı mektubu “*Taraf-ı âcizîden vukû bulan ihbâr üzerine el-yevm Sıhhiyye Dâire-i Âliyyesi riyâsetinde bulunan utûfetlü Ahmed Midhat Efendi hazretleri eser-i kemterânemi ba‘de’l-mütâlaa şöyle cevâb yazdı. Fî 19 Ağustos 323.*” notunu ekleyerek kopya etmiştir.

Mektup, Ahmed Midhat’ın *Gonce-i Bostan*’a iltifatıyla başlamaktadır. Akabinde “nazmın zaten dar hudutlu bir meydân-ı sühan” olduğunu söylemiş; manzum olarak yazılan *Bostan*’ı aynen ve nazmen tercüme eden Mütercim İzzet Paşa’yı tebrik etmiş ve ona teşekkürlerini sunmuştur. Bu fasıldan sonra “hayırhahlık” maksadıyla bazı ikazlarda bulunmuştur.

Edebiyatta Batılılaşma ve Roman

Onun ilk itirazı Mütercim İzzet’in Batılı edebî türleri küçümseyen tavrıdır. *Gonce-i Bostan* takdire şayan bir tercüme iken eseri ilgisine tanıtmak için başka türleri zemmetmenin gereği yoktur. Mütercim İzzet bu davranışıyla ancak kendisine düşman kazanacaktır. Binlerce roman, tiyatro, komik ve gayr-i komik yazarı ve bunların milyonları bulan okuyucularını cahil ve ahmak yerine koymak doğru değildir. Ahmed Midhat’ın bu tepkisine sebep olan “*Romandır deme sanki güftârına*” mısraıdır. Kendisi de roman ve tiyatro yazarı olduğu için gayretkarlık ediyor olduğu zannına kapılmaması için Mütercim İzzet’i nazikçe uyarır. Yukarıdaki mısraı

²⁶ Mirliva Mehmed İzzet, *Gonce-i Bostan*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, nr. 1203, 1-4. 1203 ve 1204 numaralı nüshaların her ikisi de seyes defterdir bu sebeple makalede varak yerine sayfa numarası verilmiştir.

okuyanlar “Evet! Bu da bir romandır. Kıssa-i Yusuf-Züleyha da bir romandır. Edebiyat değil mi hepsi de mahsûl-i hayal hepsi romandır.” diyecek olurlarsa haklı sayılırlar. Romanın iyisi kötüsü mevzûubahis edilecek bir konu bile değildir; iyi şarkta da garpta da iyi olarak kabul edilir, kötü de her iki tarafta kötü olarak muamele görür.

Ahmed Midhat kendisi de roman ve tiyaro yazarı olduğu için yazılanlara hassasiyet gösteriyor sanılmasın ister ancak hayatı boyunca yer aldığı edebî tartışmalar bunun aksini söyler. Hayâliyun-hakikîyun, Dekadanlar, Klasikler Meselesi gibi tartışmaların yanı sıra Nâbizâde Nâzım ile romancının taşıması gereken nitelikler üzerinde *Tercümân-ı Hakikat* gazetesindeki yazılarıyla bir müddet seviyeli bir münakaşa içinde olmuştur.²⁷ Roman ve romancılık söz konusu olduğunda fikirlerini açıkça dile getirmekten kaçınmamış, edebiyat câmiasında bir polemik ortaya çıktığında *Tercümân-ı Hakikat* gazetesindeki yazılarıyla konuya müdahil olmuştur. Ahmed Midhat’ın bu yönüne dikkati çeken Mustafa Nihat Özön onun “bahis ve cidalden ömrü boyunca kurtulmadığını” yazar.²⁸ Örneğin bir roman tarihi olan *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar* isimli kitabını Nâbizâde Nâzım (ö. 1893) ve İsmail Hakkı (Eldem) (ö. 1944) ile arasında geçen tartışma sonucu kaleme almıştır.²⁹ Tüm bunlar göz önüne alındığında Mütercim İzzet’in romanla alakalı olumsuz düşüncelerini okuyunca Ahmed Midhat’ın kağıt kaleme sarılarak ona birkaç tavsiyede bulunmasının sebebi anlaşılacaktır.

Ahmed Midhat Efendi’ye göre roman mutlaka hayalî olmalıdır.³⁰ Hikâye ve romanlarının birçoğunda okuyucularına anlattıklarının bir kurgu olduğunu sürekli hatırlatan³¹ müellifin Yusuf ile Züleyha kıssasını roman sayması ilginçtir. *Kur’ân*’da Yusuf Peygamber’in kıssası “ahsenü’l-kasas”³² yani “kıssaların en güzeli” olarak nitelenmiştir. *Kur’ân*’daki kıssalar için

²⁷ Bahsedilen tartışmalarda Ahmed Midhat’ın fikri ve edebî duruşu için bkz. H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022, 283-304; Fazıl Gökçek, *Çalışmaya Vakfedilen Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul 2022, 203-248.

²⁸ Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman* (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1985, 148.

²⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar-Roman Tarihine Genel Bir Bakış* (haz. Sabahattin Çağın), İstanbul 2021, 11.

³⁰ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, 75.

³¹ H. Harika Durgun, *a.g.e.*, 112.

³² Yusuf 12/3.

hikâye ya da roman ifadesi tercih edilmez; bu kıssalar “*ibret alınacak olan, tarihî doğruluk ve gerçeklik niteliği taşıyan olaylar*”dır.³³ İhtimal odur ki Ahmed Midhat, kökenini Yusuf sûresinden alan, zaman içerisinde Yahudilik ve Hristiyanlıktan gelen rivayetlerle zenginleşen, edebî yönü ağır basan *Yusuf ve Züleyha* mesnevilerini kastetmektedir. Bunun yanı sıra o roman türünün adlandırılması hususunda tutarlı bir çizgiye sahip olmamıştır.³⁴

Ahmed Midhat’ın diğer itirazı “*Niçin bir Müselmân Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı*” beytine olmuş ve bu sorunun muhatabının kim olduğunu anlamadığını yazmıştır. Sonrasında “*Müselmân isen Türkçeye kıl heves*” mısraını Batı dillerinden başka Arapça ve Farsçayı da men ettiği için eleştirmiştir. “*Müselmâna kâfir olur mu muayyin*” sorusunun edebî olmayıp siyasî olduğunu iddia etmiş; hikmet söz konusu olduğunda “*İlim Çin’de de olsa alınır.*”³⁵ ve “*Hikmet müminin yitiğidir; onu nerede bulursa alır.*”³⁶ hadislerine uygun bir şekilde hareket etmek gerektiğini vurgulamıştır.

Ahmed Midhat’ın Batı’dan alınacak ilim, fen, sanayi vs. hususundaki temel prensibi “*fayda*”dır. Romanlarında ve makalelerinde ön plana çıkan bu tavrından ötürü Okay onu “*pragmatist*”³⁷ olarak tanımlar. II. Abdülhamid’in (1876-1909) eğitim ve kültür politikalarını benimsemiş, yazdığı eserlerle de bu yola fiilen destek vermiş “*Türk halk gazeteciliğinin babası sayılan*”³⁸ Ahmed Midhat Efendi’nin gayesi Osmanlı milletinin terakki etmesidir. *Ahmed Metin ve Şirzad* romanında geçen şu ifadeler onun bu konudaki zihniyetini gözler önüne serer:

“*Ulûmda, fînununda ve bunların meydân-ı tatbiki olan sanayide ne kadar hâiz-i nisab olabilirsek cihana tahakküm, kâinata tegallüb emrindeki kudretimiz dahi o kadar artar.*”³⁹

³³ İdris Şengül, “Kıssa”, *DİA*, Ankara 2022, XXV, 498.

³⁴ H. Harika Durgun, kitabında bu konuya ayrı bir bölüm tahsis ederek “Terim Kargaşası: ‘Roman’ mı ‘Hikaye’ mi?” başlığı altında incelemiştir. Bkz. *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022, 81-88.

³⁵ İsmâil Muhammed b. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs* (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî), Beyrut 2000, I, 156.

³⁶ Benzer ifadelerle şurada geçmektedir: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem ‘u'l-Cevâmi’* (thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd.), Kahire 2005, III, 651.

³⁷ Orhan Okay, *a.g.e.*, 51.

³⁸ Kemal H. Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması*, İstanbul 2010, 220.

³⁹ Ahmed Midhat, *Ahmed Metin ve Şirzad*, İstanbul 1309, 5-6.

Buradan anlaşıldığına göre o Batı'nın ilim ve fenlerinden yararlanmakta bir beis görmez hatta bunun lüzumlu olduğu fikrindedir.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma faaliyetlerinin gözle görülür bir ivme kazandığı zaman dilimidir. Teceddüt asrı olarak nitelendirebileceğimiz bu dönemde mülkî, askerî, eğitim-öğretim alanlarında yeni kurum ve kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Bir yandan Osmanlı bürokrat ve aydınları "Batı'dan neyin ne kadar alınacağı" hususunda münakaşa halinde iken asrileşme faaliyetleri hız kesmeden devam etmekteydi. Ortaya çıkan İslamcılık, Osmanlıcılık ve daha sonrasında Türkçülük akımları çözülmeye başlayan İmparatorluğu bir arada tutmanın yollarını ararken modernleşme sonucunda millî kimliğin eriyip gitmemesi için de zihni bir çaba içinde olmuşlardır. Bu minvalde İslamcılık özelinde en çok tartışılan "kâfiri taklit, bilim-din çatışması, kıyafet-giyim kuşam, yabancı hoca, yabancı dil, yeni mektep"⁴⁰ gibi konular olmuştur. Karpat'ın Osmanlı ıslâhatçılarının gâyesine dair şu tespiti mühimdir:

Ne var ki, en Batıcı evrelerinde bile Osmanlı reformcularının Avrupa'ya kayıtsız şartsız bir değişim modeli olarak kabul ettiğini düşünmek yanlış olur. Yapmak istedikleri daha çok, Batı'nın, kendi kültürleri ve ortaya çıkmakta olan etnokültürel kimlikleri ile uyum içinde olduklarına inandıkları bilim ve sanatlarını edinmelerine yardımcı olacak yeni uzlaştırıcı kavramlar yaratmaya çalışmaktı.⁴¹

Batı'dan alınacak ilim ve fenler hususunda Ahmed Midhat'ın "Hikmet müminin yitiğidir; onu nerede bulursa alır." hadisini öne sürmesi yersiz değildir. Namık Kemal'in yazıları ve Ahmed Midhat'ın *Üss-i İnkılap* adlı eseriyle şekillenen⁴² Osmanlıcılık düşüncesini Abdülhamid'in İslamcı politikası da beslemekteydi⁴³. Her iki fikir akımın birbiriyle bağlantısını ve Ahmed Midhat'ın dindar kimliğini göz önünde bulundurarak kendisinin hem Osmanlıcılık hem de İslamcılık fikrini güttüğünü söylemek mümkündür. Muharririn yaşadığı dönemde İslamcıların kendilerine yönelik -modernleşme karşıtı- eleştirileri cevaplarken kullandığı temel

⁴⁰ İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak-Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, İstanbul 2019, 22.

⁴¹ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, 14.

⁴² Hüseyin Sadıoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010, 62.

⁴³ Kemal H. Karpat, *a.g.e.*, 592.

argümanlardan biri İslam'ın iyi, güzel ve doğru olan her şeyi içeriyor olmasıdır.⁴⁴ Genellikle bu iddiayı desteklemek için ise yukarıda bahsedilen hadis zikredilmektedir. Örneğin Babanzâde Ahmed Naim, ilim ve fen sahasında ortaya çıkan her hakikatin müslümanların *mülk-i yemîn-i meşrûu*⁴⁵ olduğunu, onu kendi malları gibi ahz u kabul etmeleri gerektiğini yazar ve sonrasında mezkûr hadisi nakleder.⁴⁶

Midhat Efendi, Mütercim İzzet Paşa'nın Batılılaşma hususundaki düşüncelerinde daha itidalli olmasını salık vermiş, Garblılılaşma yanlılarını istihfaf ve istihza ederek üzerine boş yere düşman çekmesine gerek olmadığını vurgulamıştır. "*Bilmem hâtır-ı fazl-penâhîlerinde kalmış mıdır. Bir vakit maârif-i şarkîyye gayretkârânı maârif-i garbîyye hizmetkarlarını 'mütefernic' diye istihzaya kalkıştılar fakat* ⁴⁷ *يَسْتَهْزِئُ بِاللَّهِ سِرِّينِ* *cezasına dâcâr oldular.*" diyerek İzzet Paşa'ya eski bir tartışmayı hatırlatarak nazar-ı dikkatini çekmek ister. Tanzimat'tan günümüze değin Batılı eğitim tarzını benimseyenler ile geleneksel eğitimi savunanlar arasında bir çekişme süregelmiştir. Dolayısıyla Ahmed Midhat'ın bu tartışmanın tarafları olarak kimleri ve hangi zaman dilimini kastettiğini tespit etmek güçtür. Ancak onun gibi söz üstadı olan bir yazarın "Frenkleşmiş" anlamına gelen "*mütefernic*" kelimesini rastgele seçtiğini düşünmek de mümkün değildir. Mütefernic/mütefernicîn kelimesini en çok kullanan isim, devrin mühim devlet adamlarından Ahmed Cevdet Paşa'dır (ö. 1895). Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adlı kânunnâmeyi hazırlayan cemiyetin reisi olan Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*⁴⁸ ve *Tezâkir*⁴⁹ isimli eserlerinde Mecelle hazırlanırken Fransız kanunlarının tercüme yoluyla aynen alınmasını savunanları "*alafranga efkâra tâbi mütefernicîn*"⁵⁰ veyahut "*mütefernic*"⁵¹ olarak anmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım'ı (ö. 1936) manevi kızı olarak kabul eden

⁴⁴ İsmail Kara, *a.g.e.*, 70.

⁴⁵ Ahmed Naim'in "Bir kimsenin meşrû bir tarzda temellükünde bulunan köle ve cariye" anlamına gelen bu ifadeyi kullanması oldukça dikkat çekicidir.

⁴⁶ Ahmed Naim, "Akîde-i Ehl-i Sünnetin Mücmelen Beyânı", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 9, 26 Ramazan 1326 [22 Ekim 1908].

⁴⁷ "Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder." el-Bakara 2/15.

⁴⁸ 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyâsî olayların özeti.

⁴⁹ 1855-1865 yılları arasında tuttuğu şahsi notlardır.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, 199.

⁵¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991, 95.

ve yıllarca mektuplaşan Ahmed Midhat Efendi'nin aileye yakınlığı hesaba katılırsa Cevdet Paşa'ya böyle tariz etmesi düşündürücüdür. Ancak eleştirilerinin umurun okuyacağı bir yazıda değil; hususi bir mektupta yer alması, Cevdet Paşa'nın o dönemde hayatta olmaması gibi unsurlar Ahmed Midhat'ı daha rahat yazmaya sevk etmiş olabilir. "Mütefernic" kelimesi akla Ahmed Cevdet Paşa ve muarızlarını getirirse de Ahmed Midhat'ın kimi/kimleri îmâ ettiği konusunda kesin bir şey söylemekten kaçınmak ve ihtiyatlı olmak yerinde olacaktır.

Ahmed Midhat, Doğu metinlerinin Garblılar tarafından da teveccüh gördüğünü hatta pek çoğunun tercüme edildiğini yazar. Ona göre en güzel örnek pek çok kez tercüme edilen Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülîstan*'ıdır. Batı'daki ilk tercümesi kısmen ve Fransızca olup 1634 yılında André du Ryer tarafından yapılmıştır. 18. ve 19. asır boyunca Avrupa'da esere ilgi devam etmiş; Latince, Almanca ve İngilizceye tercüme edilmiştir.⁵² Lewis'e göre *Gülîstan*'dan yapılan tercümelemeler Aydınlatma fizolofları arasında Sa'dî'nin didaktik ve eğlenceli bir ahlak şairi olarak şöhretini artırmasına sebep olmuştur. Araştırmacı, 18. yüzyılda Avrupa'daki "Doğu masalı" modasının Sa'dî'nin hikâyelerinin popülerleşmesine ve Denis Diderot, Voltaire, Ernest Renan gibi filozofların içinde bulunduğu birçok Batılı yazarın bu hikâyeleri -Fransız duyarlılığını paylaştığına inandıklarından- hem savunup hem sömürdüğüne dikkat çekmektedir.⁵³

Ahmed Midhat, Batı neşriyatını yakından takip etmekle kalmamış aynı zamanda Fransızca romanlardan tercümelemeler yapmıştır.⁵⁴ *Kamelyalı Kadınlar* (Alexandre Dumas Fils), *Bir Fakir Delikanlının Hikâyesi* (Octave Feuillet), *Peçeli Kadın* (Emile Richebourg), *Antonin* (Alexandre Dumas Fils), *Gabriyel'in Günahı* (Charles Merouvel), *Orsival Cinayeti* (Emile Gaboriau) gibi eserleri

⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Gülîstân", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 240-241.

⁵³ Franklin Lewis, "GOLESTÂN-E SA'DI," *Encyclopaedia Iranica*, XI/1, 79-86. <http://www.iranicaonline.org/articles/golestan-e-sadi>. Erişim Tarihi 18 Haziran 2023.

⁵⁴ Carter Vaughn Findley, Ahmed Midhat'ı oksidentalist (Garbiyatçı) olarak nitelendirmektedir. Bkz. Bkz. "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historical Review*, 103/1 (Şubat 1998), 15- 49.

Türkçeye kazandırmıştır.⁵⁵ Bu sebeple Mütercim İzzet'in Émile Zola⁵⁶ üzerinden roman türünü hedef almasını doğru bulmamıştır. Midhat'a göre Zola kalemini beşerin rezilliklerine bulmuş bir istisnadır; tüm Batılı romancıları onunla aynı kefeye koymak doğru değildir. Esasında Ahmed Midhat, Émile Zola hususunda Mütercim İzzet ile aynı fikirdedir. Bir çok kez *Tercümân-ı Hakikat*'te yazdığı yazılarda realist bir romancı olmak uğruna sadece ahlaksızlıkları işlediği için Émile Zola'yı şiddetle eleştirmiştir.⁵⁷ "Makâle-i İntikâdiye 1: Emile Zola'yı Niçin Okumuyorum"⁵⁸ ve "Makâle-i İntikâdiye 3: Mesâlik-i Edebiye ve Emile Zola"⁵⁹ bu kabilden yazılardır.

Ahmed Midhat son olarak eğer Mütercim İzzet'in eleştirileri müsteşriklerin kulağına giderse durumu hayretle karşılayacaklarını yazar. Şark aydınları ile yazışma halinde olduklarından onların nefretini üzerine çekmenin ve intikam oklarına hedef olmanın gereği yoktur. Ahmed Midhat bunca işi arasında külfetle yazdığı bu mektubu sırf Mütercim İzzet Paşa'nın faziletine ve *Gonce-i Bostan*'ın kemaline inandığı için kaleme aldığını belirtir. Ahmed Midhat Efendi mektubu -Paşa'ya duyduğu hürmeti göstermek üzere- "*Kâtibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i üstâd-ı ekremlerininindir. Şakirdiniz Ahmed Midhat.*" şeklinde tamamlamıştır.

B. Mütercim İzzet Paşa'nın Ahmed Midhat'ın Eleştirilerine Cevaben Yazdığı Mektup ve Muhtevâsı

Mütercim İzzet Paşa, 15 Teşrînisânî 322 [28 Kasım 1906] tarihli mektubuna "*Taraf-ı âcizânemden arz kılman cevâbnâme sûreti*" şeklinde bir başlık atmış ve cevaben yazdığı mektubu nakletmiştir. Bahsedilen mektup 1203 numaralı nüshanın 339-347. sayfaları arasında yer almaktadır. Mektupta noktalama işaretleri oldukça fazladır ve bugünkü kullanıma

⁵⁵ H. Harika Durgun, "'Ahmet Mithat Efendi'nin Telif ve Tercüme Yollu Yazdığı Büyük Romanlar' Adlı Yazıların Çeviri Yazısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sy. 1, Ankara 2010, 154.

⁵⁶ Émile François Zola, 1840-1902 yılları arasında yaşamış Fransız asıllı natüralist romancıdır.

⁵⁷ H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat* isimli çalışmasında Émile Zola meselesine özel bir başlık açmış ve konuyu detaylıca incelemiştir. Bkz. H. Harika Durgun, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022, 305-315.

⁵⁸ *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5366-254, 3 Safer 1314 [14 Temmuz 1896].

⁵⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5375-263, 13 Safer 1314 [24 Temmuz 1896].

yakındır. Ayrıca Mütercim İzzet izah etmek istediği konuları “nükte, roman, maârif ne demek” şeklinde başlıklandırmıştır.

İzzet Paşa, Ahmed Midhat’tan gelen mektubu tazim ve tebcil ile defalarca okuduğunu yazar. Midhat’ın tavsiyelerini dikkate almış “gereksiz ve kaba ifadeleri” içeren beytleri metinden çıkarmıştır. Ancak hangi saikle o mısraları yazdığını uzun uzun açıklamayı lüzumlu görmüştür. Ahmed Midhat’ın “*Niçin bir Müselmân Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı’ mes`ulüne kimler muhatap olduğunu bir türlü anlayamadım*” cümlesine cevaben muhatabının kim olduğuna dair oldukça tafsilatlı açıklamalar yapmıştır.

1. Maârif Nezâreti’nin Yabancı Dil Öğretimi Hususundaki Uygulamaları ve Tercüme

Mütercim İzzet Paşa’nın tüm tenkitlerinin muhatabı Maârif Nezâreti’dir. Nezâretin yabancı dil öğretimi hususundaki politikalarını eleştirmektedir. Maârif, Mekteb-i Mülkiye’de okutulmak üzere 1902 yılında tertip ettiği programa Arapça, Rumca, Ermenice ve Bulgarcanın dahil olduğu “Elsine-i Erbaa”⁶⁰ adlı bir ders koymuştur.⁶¹ Paşa’nın yeğeni de dönemin prestijli okullarından biri olan Mercan İdâdîsi’nde⁶² müfredat gereği Ermenice öğrenmektedir. İdâdî’nin ders programında Arapça, Farsça ve Fransızca da mevcuttur.⁶³ Paşa yeğenini Arapça, Farsça ve Fransızcadan imtihan eder ve bu dillerden hiçbirini hakkiyle öğrenemediğini farkederek. “Her telden çalan ancak hepsinden bî-behre olan” yeğeninün yaşının yirmiye yanaştığını ve yakında asker olacağını yazan Paşa’ya göre bu durumun sorumlusu Maârif’tir; çünkü bunca dili kısa sürede nitelikli bir şekilde öğretmek mümkün değildir. O ilk etapta Osmanlı medeniyetinin can damarı sayılan Arapça ve Farsça’nın tam olarak öğrenilmesinden yanadır. Bir gencin İslam’a dair meseleleri, nükteleri, hikemiyatı anlayabilmesi için bu şarttır.

Mütercim İzzet Maârif bünyesinde Arabî, Farişî ve Türk lisânlarıyla yazılmış İslâmî eserlerin edebî, sınıî ve siyasî kısımlarından Osmanlı

⁶⁰ Dört dilden bir tanesi tercih edilmektedir.

⁶¹ Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 2021, 87.

⁶² İdâdî ve yüksek olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olan Mekteb-i Mülkiye’nin sonradan idâdî kısmı yüksek kısımdan ayrılarak Mercan İdâdîsi adını almıştır.

⁶³ Tülay Ercoşkun, “Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne İdâdîsi: Mercan İdâdîsi”, *Türkiye’nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, Ankara 2021, 102.

lisânına çeviriler yapacak mütercimler yetiştirilmesi lüzumundan bahseder. Masrafları "hisse-i maârif"⁶⁴ payından karşılanabilecek bu işi heyet-i ilmiye vasıtasıyla düzene koymak pek zor değildir. Bu kitap seçkileri hazırlandıktan sonra yine de Avrupa'dan kitap getirtmek gerekirse lüzumlu olan eserler mütercimler tarafından Osmanlı diline tercüme edilmeli ve talebe ders kitabını kendi anadilinde okumalıdır. Mütercim İzzet, Maârif'in riyasetinde bu şekilde tercüme edilecek/hazırlanacak olan kitapları "millî eser" olarak nitelendirmektedir.

2. Osmanlı Lisânı, Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye ve Kavâid-i Osmaniyye'ye Dair

Müellif, ders kitaplarının Osmanlı diline tercüme edilmesi gerektiğini belirttiikten sonra Osmanlı dilinin hala müdevven bir lisân olarak telakki edilmediğini yazar. Ayrıca kuralları tam olarak saptanmamış düzensiz imlasının okuyanları bezdirerek nefret uyandırdığını belirtmiş ve bu sebeple okunması daha kolay olan Avrupa lisânına meyledenlerin arttığını eklemiştir. Artık Osmanlılara Arapçanın îrabı zor gelmektedir.

Tanzimat ile beraber ortaya çıkan "halkın anlayacağı şekilde sade bir dil" ile yazma fikri Osmanlı aydınlarını dil üzerinde daha derinlikli düşünmeye sevketmiştir. Konuşup yazdıkları bu dilin aslında "ne olduğu" ve "nasıl adlandırılması gerektiği" hususunda ise bir mutabakata varamamışlardır. Levend, Tanzimat aydınlarının dil üzerindeki tartışmalarını ve kararsızlıklarını şöyle özetler:

*...Lisân-ı Türkî mi, lisân-ı Osmanî mi? Türkçe, Arap ve Fars dillerinin etkisinden büsbütün kurtulabilir mi, kurtulamaz mı? Kurtulması olanağı bulunsa da yarar olur mu, olmaz mı? Türkçeye üç dilden birleşmiş bir dil denilir mi, denilmez mi? Üç dilden birleşmiş olması gücüne bir tanık sayılır mı, sayılmaz mı?*⁶⁵

Bu karmaşanın sebeplerinden biri Osmanlılık politikasıdır. Tanzimat'a kadar "Türkî, zeban-ı Türkî, lisân-ı Türkî" ibareleri kullanılıyorken yükselen Osmanlılık politikasıyla birlikte bunların yerine "zeban-ı Osmanî, lisân-ı Osmanî ve Osmanlıca" ikame edilmiştir.⁶⁶ "Lisân-ı

⁶⁴ Maârif hisse-i iânesi, eğitime katkı vergisidir. 1 Mart 1884 yılında kabul edilen bu vergiyle devlet yeni kurulacak olan idâdileri finanse etmeyi planlamıştır.

⁶⁵ Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 2010, 138.

⁶⁶ İsmail Ünver, "Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 430.

Osmanî ve “edebiyat-ı Osmaniye” isimlendirmelerine kati bir şekilde karşı çıkan isimler Ali Suavi, Süleyman Paşa ve Şemseddin Sami olmuştur.⁶⁷ Ziya Paşa, Ali Suavî, Ahmed Midhat Efendi ise “lisân-ı Osmanî” terimini çok kullanan ve Osmanlı lisânının Arapça, Farsça ve Türkçeden mürekkep bir dil olduğunu düşünen isimlerdir.⁶⁸

Mütercim İzzet Paşa da Osmanlı lisânının üç dilden oluştuğu fikrindedir. Bu sebeple Maârif yabancı dil öğretiminden evvel Osmanlı dilini intizama sokmalı, gereken çalışmaları yapmalıdır. Ancak Maârif Heyeti sözlük hususunda bile Frenk’e muhtaçtır çünkü İngiliz müsteşrik Redhouse’un *Lugât-ı Osmâniyye*⁶⁹ adlı kitabından daha iyisini yazdırmaya muvaffak olamamıştır.

İlk baskısı İstanbul’da 1852 tarihinde yapılan sözlük Osmanlılar tarafından çokça teveccüh görmüştür. 1869 yılından sonra Bekir Efendi sözlüğün imtiyazını devralmış, yeni kelimeler eklemiş, *İlaveli Lugât-ı Osmâniyye* ismini vererek talebelerin çantasına sığacak şekilde daha küçük bir boyutta bastırılmıştır.⁷⁰

Aslında Mütercim İzzet Paşa’nın bu eleştirileri kaleme aldığı dönemde *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*’den başka lugatlar da mevcuttur. Ahmed Vefik Paşa’nın *Lehçe-i Osmanî* (bs. 1293/1876), Doktor Hüseyin Remzi’nin *Lugat-ı Remzi* (bs. 1305/1887), Ebüzziyâ Mehmed Tevfik’in *Lugat-ı Ebüzziyâ* (bs. 1306/1889), Mehmed Salâhî’nin *Kâmûs-ı Osmanî* (bs. 1313/1895), Şemseddin Sami’nin *Kâmûs-ı Türkî* (bs. 1317/1899) isimli sözlükleri bunlardan bazılarıdır. Mütercim İzzet Paşa bu sözlüklerden hiçbirinin adını anmadan sadece *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye* üzerinden Maârif Nezareti’ne yüklenmesi düşündürücüdür. Döneminin edebî tartışmalarını yakından takip eden bir kimse olan Paşa’nın yukarıda bahsedilen lugatlardan haberinin olmaması pek de mümkün değildir. Muhtemelen bu lugatları da yeterli görmemektedir.

⁶⁷ Agah Sırrı Levend, *a.g.e.*, 138.

⁶⁸ İsmail Parlatır, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi”, *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 476.

⁶⁹ Tam adı *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*’dir.

⁷⁰ William James Redhouse el-İngilizî, *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, Ankara 2016, 7-8. (Nakledilen bilgiler önsöz kısmında yer almaktadır; kitabın önsözü ise Ali Birinci tarafından yazılmıştır.)

Müellif dilbilgisi yani kavâid kitapları hususunda da memnun değildir. Encümen-i Daniş kararıyla bastırılan, yarım asır kadar mekteplerde okutulan⁷¹ Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmaniyye'si*⁷² ona göre gençlerin kitabetini tashih etmekten uzaktır. Eseri okuyan hocalar dahi kitabı anlamamıştır. Bundan sonra Mütercim İzzet, *Kavâid-i Osmaniyye'nin* Cevdet Paşa'ya ait olmadığını yazar. Mütercim'in iddiasına göre *Kavâid-i Osmaniyye*, Erkân-ı Harbiye mirilivalığından emekli Mustafa Paşa'nın babası, kendisinin Mekteb-i Harbiye'de hocası olan Abdurrahman Fevzi Efendi'nin⁷³ (ö. 1846) eserinden "derme çatma" alınan parçalardan oluşmaktadır.

Bu iddiaya temkinli yaklaşmak yerinde olacaktır. Abdurrahman Fevzi'nin bahsedilen dilbilgisi kitabı *Mikyâsü'l-lisân Kıstâsü'l-beyân*'dır. Fevzi Efendi, eserini 1847 yılında yazmaya girişmiş, 1851 yılında tamamlamıştır ancak kitap -müellifin vefatından sonra- 1882 yılında basılabilmektedir.⁷⁴ Cevdet Paşa, *Kavâid-i Osmaniyye*'yi Keçecizade Fuad Paşa ile Bursa gezisindeyken yazmaya başlamış ve 1266 senesinin zilkadesinde [Eylül 1850] tamamlamıştır.⁷⁵ 18 Temmuz 1851 tarihinde Encümen-i Daniş'in açılış oturumunda alınan bir kararla *Kavâid-i Osmaniyye'nin* basımı onaylanmıştır.⁷⁶ Ancak eserin en erken tarihli nüshası 1275/1858 yılına aittir. Bunun sebebi kitabın bir müddet tarih olmadan basılmış olmasıdır⁷⁷; zira Cevdet Paşa *Medhal-i Kavâid-i Osmaniyye'nin* muhtasarı olarak

⁷¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Cilt 1-2, 331.

⁷² Ahmed Cevdet Paşa ve Fuad Paşa bu eseri beraber hazırlamışlardır. Mütercim İzzet kitabın müellifi olarak sadece Ahmed Cevdet Paşa'yı anmaktadır.

⁷³ Mütercim İzzet sehven Bursalı Abdurrahman Efendi yazmıştır. Baba ve oğula dair verdiği bilgiler tedkik edildiğinde oğulun "Kitapsız" lakaplı riyaziyeci Mustafa Safvet Paşa (ö. 1911), babanın Harbiye Mektebi'nde Arapça dersleri veren Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Sırasıyla bkz. Yavuz Aksoy, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*, İstanbul 2015, 185; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M.A. Yekta Saraç), Ankara 2016, 400.

⁷⁴ Emrah Adaklı, Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi(1802-1864)'nin *Mikyâsü'l-lisân Kıstâsü'l-beyân* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 6/3 (2011), 2019.

⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991, 45.

⁷⁶ Ali Akyıldız, *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Ankara 2018, 38.

⁷⁷ Nazım Hikmet Polat, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 13 (2003), 449.

yazdığını ve bir yıl sonra bu kitabın da tabedildiğini yazar.⁷⁸ Tüm bu bilgiler ışığında 19. yüzyılın ilk Türkçe matbu dilbilgisi kitabının *Kavâid-i Osmaniyye* olduğu görülecektir. Ayrıca iki eserin konuyu işleyiş tarzları birbirinden farklıdır.⁷⁹ Özellikle Abdurrahman Fevzi Efendi ne kendisinden önce ne de sonra yazılan dilbilgisi kitaplarında görülmeyen orjinal terimler kullanmıştır.⁸⁰

3. Arapça ve Farsça Öğrenmenin Lüzumu

Mütercim İzzet, henüz *Kavâid-i Osmaniyye* yazılmadan evvel kendisinin de rüşdiyede Farsça ve Arapça gramer okuduğunu, verilen eğitimin bugünle kıyaslanamayacak kadar iyi olduğunu yazar. Şimdilerde birçok matbu kitap, sistemli mektep ve ilme ulaştırılacak çeşitli vasıtalar mevcutken Arapça ve Farsça tahsiline gereken özen gösterilmediği için bir gerileme yaşandığı görüşündedir. Müellifin mektubu dikkatle okunduğunda esas endişesinin Osmanlı lisânı ve dilbilgisi öğretiminden ziyade Arapça ve Farsça öğretimi olduğu farkedilir. Çünkü her iki dil mükemmelen tahsil edildiği takdirde İslam dini üzerine yazılan itikadî, hikemî ve edebî kitaplar okunup anlaşılacaktır.

19. asrın ikinci yarısından sonra Osmanlı münevverleri arasında Arapça ve Farsça öğretimi hususunda bir tartışma başlamış ve yıllarca sürmüştür.⁸¹ Arapçayı kısa sürede öğretmek için Dârü'tta'lim adlı mektebi kuran Hacı İbrahim Efendi (ö. 1888) bu tartışmaların merkezinde yer almıştır. Muallim Nâci, Abdurrahman Süreyyâ, Recâizâde Mahmud Ekrem, Kemalpaşazâde Said Bey, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid, Ebüzziyâ Tevfik, Mustafa Reşid Bey ve Keçecizâde Mâcid Paşa gibi isimlerle tartışmalara giren Hacı İbrahim Efendi⁸² Arapçayı Osmanlı lisânının kavâidinden sayıyor bu sebeple Fransızca, Rumca ve Ermeniceden evvel

⁷⁸ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, 45.

⁷⁹ Mukayese için bkz. Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmaniyye*, (haz. Nevzat Özkan), Ankara 2000; Abdurrahman Fevzi, *Mikyâsü'l-lisân Kistâsü'l-beyân*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300.

⁸⁰ Emrah Adaklı, *a.g.m.*, 2020; Saifeldin Gadalla Elhabib Abdalla, *Tanzimat Döneminde Kullanılan Gramer Terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, 12-13.

⁸¹ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, Cilt 3-4, 966-977.

⁸² Hulusi Kılıç, "Hacı İbrâhim Efendi", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 481.

öğrenilmesi gerektiğini savunuyordu⁸³. *Türk Maarif Tarihi*'nde bu polemiklere uzunca yer verilmiş, Arapça öğrenmenin Türkler için elzem olduğuna inanan Namık Kemal, İbnülemin Mahmud Kemal, Ebüzziyâ Tevfik ve Ali Kemal'in yazılarından numuneler paylaşılmıştır. Örneğin Ebüzziyâ Tevfik'in şu tespitleri Mütercim İzzet'inkilerle çok benzerdir:

*...Mesela Fransızca bir Müslüman çocuğu için tamamıyla yabancı bir lisân ve zaten pek çok kelimatıyla me'nusu bulunduğu Arabîyi ise ondan ziyade bir ihtimam ile tahsil ettiği varest-i beyan iken eline aldığı Fransızca kitabı okur, manasını anlar, lisânına da nakleder. Arapça bir kitabı ise irabında bin hata ile okur, fakat anlayamaz.*⁸⁴

Arapça-Farsça öğrenimi üzerine uzun süre devam eden bu tartışmalardan Mütercim İzzet Paşa'nın da haberinin olduğu görülmektedir. Paşa'nın yazdıklarına bakılırsa sadece yeğenini gözlemleyerek değil dönemindeki mevcut neşriyatı da takip ederek bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

4. Frenk Hoca ve İslamî Değerler

Talebelerin akaidinde bozulmalar olduğunu, bu duruma sebep olanların vaktiyle istihdam edilmiş Frenk hocalar olduğunu yazan İzzet Paşa, Frenklerin delaletiyle bir örnek giydirilen talebelerin Bâbiâlî memurlarına benzediğini düşünmektedir. Burnu sivri, üstten bağlamalı potinin ayaktan çıkması zor olduğu için abdest almayı güçleştirdiğini böylece talebenin namazlarını geçirdiğini, bî-namazlığı adet edindiğini yazan İzzet Paşa, Frenk hocayı taklit eden talebenin evinde bile ayakkabısını çıkarmadığını sözlerine ekler. Müdür ve hocaların da talebelerin bu hallerine kayıtsız kaldığını belirtir. Bu sebeple "Niçin bir Müselmân Frenk olmalı, Niçin koca millet Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı" satırlarını kaleme almıştır.

İzzet Paşa'nın şimdiye kadar olan eleştirilerinde haklı olup olmadığını anlayabilmek için Maârif Nezareti'nin eğitim politikalarına yakından bakmak gerekir. 1857 yılında Maârif-i Umûmiye Nezareti yeni ortaya çıkan ve sayıları giderek artan devlet okullarının birbiriyle daha uyumlu

⁸³ Osman Ergin, *a.g.e.*, 966.

⁸⁴ Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, "Lisân-ı Arabî Talimine Dair Kemal'in Bir Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*. sy. 97, 26 Cemaziyevvel 1329 [25 Mayıs 1911].

çalışmasını sağlamak üzere kuruldu.⁸⁵ 1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi ise Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktası oldu; çünkü dinî ağırlıklı bir eğitimden dünyevi ağırlıklı bir eğitime geçmeyi sağlayacak hukuki zemini oluşturdu.⁸⁶ Dilbaz, nizâm-nâmede dinî-dünyevî ilimlerin ayrımının yapıldığını ve metnin daha seküler bir dil ile yazıldığına dikkat çekmektedir.⁸⁷ Eğitim dili Türkçe olan ibtidâî, rüşdiye, idâdî, sultanî gibi yeni okullar ihdas edilmiş, dünyevi/pratik bilgiler içeren dersler (malumat-ı nafia) zikredilen okulların müfredatında yer almıştır.⁸⁸ Geleneksel eğitim anlayışı/sistemi yavaş yavaş kabuk değiştirirken yeni olanın (usûl-i cedit)⁸⁹ şekillenmesinde Batı'nın ilim ve teknik anlayışı bir hayli etkili olmuştur. Mütercim İzzet Paşa'nın eleştirdiği eğitim politikalarının mimarı ise II. Abdülhamid idi. Paşa'nın iddia ettiğinin aksine din ve ahlak derslerinin muhtevasına özel bir ehemmiyet veren Padişah, sıklıkla Maârif yetkililerinden talebelerin/mekteplerin durumuna dair rapor istemiş ve şartlar elverdiğince müfredatta gereken düzenlemelerin yapılmasını sağlamıştır.⁹⁰

Dilbaz, II. Abdülhamid'in idealindeki Osmanlı gençliğini "dindar, modern, itaatkar" olarak tanımlanmaktadır.⁹¹ II. Abdülhamid dönemi boyunca (1876-1909) talebelerin dinî, siyasî eğilimlerini istenilen biçimde şekillendirecek, zamanın anlayışına uygun, yeni din ve ahlak kitapları yazılmış, fen bilimleriyle alakalı olan derslerin kitapları tercüme ve uyarlama tarikiyle Batı'dan aktarılmış, yazılan kitaplar bir komisyon tarafından denetlenmiştir. Tüm bu gayretlere rağmen -Mütercim İzzet'in de yazdığı gibi- talebelerin itikadlarında zayıflık olduğuna veyahut namazlarını aksattıklarına dair şikayetler devrin belge ve layihalarında yer almıştır. Dilbaz'a göre sorunun sebebi müfredattaki derslerin birbiriyle irtibatsız olmasıdır:

⁸⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul 2019, 27.

⁸⁶ Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 27.

⁸⁷ Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*, İstanbul 2021, 32-33.

⁸⁸ Mahmut Dilbaz, *a.g.e.*, 133.

⁸⁹ Bu terime dair bkz. Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 215-220.

⁹⁰ Zeki Salih Zengin, *a.g.e.*, 51-97.

⁹¹ Aynı zamanda araştırmacının dönemin eğitim politikalarında İslam meselesini incelediği kitabının adıdır.

Din başta olmak üzere metafizik alanları dışlayarak/yok sayarak yeni bir bilim ve dünya görüşü ortaya koyan Batı Avrupa sisteminde bu dersler arasındaki ayrışma beklenebilir ve kendi içinde mantıklı bir durumken özellikle II. Abdülhamid'in Batı kaynaklı bu sisteme dini dersleri/değerleri ilave etme gayretlerinde birçok problem ortaya çıkmıştır.⁹²

Somel ise ders kitaplarındaki bu uyumsuzluğun sonuçlarına dair şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Bir taraftan bir siyasal denetim aracı olarak geleneksel dini değerlerin teşviki ve öte taraftan modernizasyona ve maddi ilerlemeye yapılan vurgu arasındaki bu uyumsuzluk göz önüne alındığında, Abdülhamid rejiminin otuz yılı aşan bir süreçte söz konusu farklı değerlerin bir sentezini yaratmayı başaramadığı ve bu başarısızlığın da Abdülhamid devri ders kitaplarında birer ideolojik tutarsızlık şeklinde yansıdığı söylenebilir.⁹³

Dönem üzerine çalışan araştırmacıların tespitleri göstermektedir ki talebelerdeki ilmî ve dinî kifayetsizliğin sebebi sadece Frenk hocaların olumsuz tesirinden kaynaklanmamaktadır. 19. asrın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan yeni tip mekteplerde geleneksel, ahlakî ve İslamî değerler Batı'nın modernist, pozitivist bilim anlayışıyla mezcedilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid ve Maârif Nezareti'nde görev yapan bürokratlar müfredattaki derslere ve içeriklerine, talebelerin ahlakına, muallimlerin alanında yetkin kimseler olmasına ihtimam göstermiş olsalar da hem ruhî hem de zihnî dünyada ortaya çıkan ikilemin önüne geçememişlerdir. Osmanlı geleneksel eğitim sistemini yavaş yavaş terkedip kitlesel eğitime geçerken geride kalan sadece eski kurumlar değildir. Kadim ilim anlayışı yerini bilime bırakmış; böylece devletin ve milletin zihniyeti de dönüşüme uğramıştır. Bu gibi sancılı dönemlerde bireylerde görülen zihni-fikri değişim ve dönüşümler tabii karşılanmalıdır.

5. Yusuf-Züleyha Kıssası Roman Silkinden Sayılmaz

Mütercim İzzet Paşa, Yusuf ve Züleyha kıssasının roman sayılabileceğini yazan Ahmed Midhat'ı istihza ile karşılamıştır. Kıssanın roman olduğunu düşünenleri pek de kâle almadığını cümlelerinin sonuna

⁹² Mahmut Dilbaz, *a.g.e.*, 115.

⁹³ Selçuk Akşin Somel, *a.g.e.*, 214-215.

peş peşe koyduğu ünlem işaretleriyle ve ince dokundurularla ifade etmiştir. Yine de sonrasında açıklama yapma ihtiyacı duymuştur.

Müsteşrikler sadece Arap ve Fars edebiyatı üzerine araştırma yapmakla kalmayıp *Kur'an-ı Kerim*'in ahkâmını da tetebbu etmektedirler. İncelemeleri sırasında "küfür, şirk, kafir, müşrik, Yehud, Nasara" gibi kelimeleri hatta "*Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır.*"⁹⁴ ayetini görseler de bir Müslüman gibi tefekkür etmez ve düşünmezler. İzzet Paşa sonrasında Ahmed Midhat'a yazılmasına vesile olduğu tefsiri hatırlatarak "kıssaların en güzeli" olan Yusuf sûresini anlatmaya hacet olmadığını ekler. Bahsedilen tefsir aslında Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi'nin *Safoetü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an* adlı yarım kalmış eseridir. Ahmed Midhat Efendi'ye verdiği tefsir derslerinin yazıya geçirilmesiyle ortaya çıkan eser Enam sûresine kadar ilerleyebilmiş ve Bakara sûresinin 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmektedir.⁹⁵

İzzet Paşa, muhkem ayetlerin bir afakî bir de enfüsî anlam taşıdığını yazar. Afakta Hazret-i Yusuf'un şahsına bir emir ve nehy varken enfüste hitabı işiten her mümine bu emir ve nehy geçerli olur. Ayrıca *Kur'an*'ın batınî manalarını düşünüldüğünde Yusuf Peygamber'in düştüğü kuyu bedene, Züleyha nefse, Yakub Peygamber ruha telmih olunur. Dolayısıyla Yusuf Peygamber'in kıssası roman silkinden çıkar. Bunun gibi afakî olan hikâyeler emr ü nehye matuf olduklarından roman türüne dahil olmazlar.

"Roman" başlığı koyduğu bu bölümde Mütercim İzzet, Muallim Naci'nin Arapça, Farsça ve Fransızca eserlerden yaptığı tercümelemlerden oluşan *Mütercem* adlı kitabını takdirle anar. Ama yine de tercümelerin, roman ve emsali eserlerin -ne Ahmed Midhat ne de Muallim Naci'nin değil- ancak Maârif Nezâreti'nin eliyle yazılması gerektiğini ısrarla belirtir.

6. Maârif Nezâreti Nedir ve Ne İçin Vardır?

Aynı zamanda hiciv şairi olan⁹⁶ Mütercim İzzet Paşa, mektubunun son bölümünde Maârif Nezâreti'ni oldukça alaylı bir dille tekrar eleştiri yağmuruna tutmuştur. Muntazam ve mükemmel kargir bina inşa etmekle;

⁹⁴ el-Bakara 2/120.

⁹⁵ Hidayet Aydar, "Türk Müfessirlere Ait Tamamlanmamış Tefsirler", *Journal of Islamic Research*, 32/2 (2021), 468.

⁹⁶ Müjgan Çakır, "Mehmed İzzet Paşa'nın 'Âsâr-ı Perâkende'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2009), 167.

Avrupaî tarzda giyinmekle maârif olmaz. Yazılan kitaplar, tanzim edilen programlar sanayinin gelişmesini sağlamamaktadır. Dolayısıyla ticaret zayıftır.

Maârif çalışanları hazinenin kaynaklarını bolca kullanmaktadır. Sürekli bina yaparak, lazım olan alet ve edevatı Avrupa'dan ithal ederek, kitaplar satın alarak eksiklerini gideren Maârif Nezareti, kendine lazım olan bilgiyi, teknolojiyi üretmekten acizdir. Dolayısıyla "Maârif" ismini bile haketmemektedir.

Ahmed Midhat'a onunla aynı fikirde olmadığı noktaları izah eden Mütercim İzzet Paşa, düşüncelerinden doğan sorumluluğun kendisine ait olduğunu belirterek mektubunu bitirir.

C . M e k t u p l a r ı n G ü n ü m ü z A l f a b e s i n e A k t a r ı l m ı ş T a m M e t n i

Taraf-ı âcizîden vukû bulan ihbâr üzerine el-yevm Sıhhiyye Dâire-i Âliyyesi riyâsetinde bulunan utûfetlü Ahmed Midhat Efendi hazretleri eser-i kemterânemi ba'de'l-mütâlaa şöyle cevâb yazdı.

Fî 19 Ağustos 323

[1 Eylül 1907]

İzzet

Hazret-i üstâd

Elime verdiğiniz *Gonce-i Bostân*'ı evirdim kokladım, çevirdim kokladım. Bûy-ı dilâvîzine hayran olmamak kâbil mi? Bu ne büyük himmet! *Bostân*-ı Sa'dî'yi bir kerre -fakat im'ân ile- okumuş olmak büyücek bir muvaffakiyet add olunduğu halde onu tercümeyle hem de nazmen tercümeyle muvaffak olmak muvaffakiyet-i zaman u cihânı gerçekten dûçar-ı hayret eder! Nazm denilen şey zaten dar hudutlu bir meydân-ı sühan olduğu halde bir de bir eser-i manzûmu nazmen hem de aynen tercümeyle göze aldirmek her gözü yıldırarak bir himmet-i cesurânedir. Bundaki himmetinizi ez dil ü cân tebrik dahi bizim gibi telâmizin en büyük şükr-güzârı bir vazîfe-i kadirşinâsıdır.

Kaldı ki mukaddime hakkında min-gayri haddin bir iki hayırhâhâne söz arz etmek isterim: Şâyân-ı sitâyîş olan bir şeyi enzâr-ı takdire tavsiye için diğer birçok şeyleri zemm etmeğe ihtiyaç var mıdır? Maksud eğer memdûhunuza dost kazanmak ise o zemm ü kadh ile bir çok düşman kazanmak sa'yda bir tenâkus hâsıl eder sanırım!

Roman, tiyatro, komik, gayr-i komik ale'l-umum zemm olunmak lâzım gelirse binlerce yüz binlerce erbâbı ile milyonlarca rağbetkârânı techîl, tahmîk çıkmaz mı?

Kendim dahi romancı, tiyatrocı olduğum için gayretkarlık ediyorum zannına mutlaka düşmezsiniz. Fazl u irfan-ı üstâdâneniz sizi bundan men eder; fakat "*Romandır deme sanki güftârına*" emrinize itaat etmeyenler "Evet! Bu da bir romandır. Kıssa-i Yusuf-Züleyha da bir romandır. Edebiyat değil mi hepsi de mahsûl-i hayal hepsi romandır." diyecek olurlar ise bu itaatsizlikleri serkeşâne bir hadsizlik, haksızlık add olunamaz. Gâyeten romanların iyisi fenâsı meselesi der-miyân olunur ki iyi şarkda da garbda da iyi; fenâ ise her iki tarafta fenâdır.

Hele "*Niçin bir Müselmân Frenk olmalı/ Kâbule bunu âr u neng olmalı*" mes'ulüne kimler muhâtab olduğunu bir türlü anlayamadım. "*Müselmân isen Türkçeye kıl heves*" emrinde bir tahsis var ki elsine-i garbiyeyi değil, Arabî ve Farişîyi de men ediyor. "*Girip mülk-i Farsîde eyle karar*" cevâzı da geç kalmakla beraber orada karar edersek başka tarafa intikalden memnû oluyoruz. "*Müselmâna kâfir olur mu muayyin*" suali ise edebiyattan olmayıp siyâsî olduğu cihetle yerinde görülüyor. Bahsimiz ilm ü irfan ve akl u hikmet bahsi olduğu cihetle şakirdânınızı ⁹⁷ *اطلبوا العلم ولو بالصين* ve ⁹⁸ *الحكمة ضالة صائفة* irşadlarından men' etmiş oluyorsunuz!

Bilmem hâtır-ı fazl-penâhîlerinde kalmış mıdır. Bir vakit maârif-i şarkiyye gayretkârânı maârif-i garbiyye hizmetkarlarını "mütefernic" diye istihzaya kalkıştılar fakat ⁹⁹ *اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ* sırrının cezasına dūçâr oldular. Ortada düşman yok iken a'dâ-ı mefrûzaya karşı ateş püskürmek bilâ-şübhe

⁹⁷ "İlim Çin'de de olsa alınır." İsmâil Muhammed b. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ibâs* (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî), Beyrut 2000, I, 156.

⁹⁸ "Hikmet müminin yitiğidir; onu nerede bulursa alır." Benzer ifadelerle şurada geçmektedir: Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem 'u'l-Cevâmi'* (thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd.), Kahire 2005, III, 651.

⁹⁹ "*Gerçekte, Allah onlarla istihza (alay) eder.*" el-Bakara 2/15.

ortaya a' dâ-ı sahîha çıkarır. Halbuki şark gülistânlarının, sünbülîstânlarının, bostanlarının kadrini yine biz şarkiyûna takdir ettirmek için zât-ı âlî-i üstâdîleri gibi hakâyık-şinâs-ı sühan-perver bir fâzıla söz mü kalmamıştır! Bunların garbiyun kadirşinâsânı nezdinde dahi nasıl mazhar-ı takdir olduğunu der-miyân ederseniz bunların aġlebini tercüme etmişlerdir. Hele *Gülistân* defeatle tercüme olunmuştur. ¹⁰⁰ الفضل ما شهدت به الأعداء. Hâlâ müsteşrikler o kadar gayret ediyorlar ki biz şarkîleri mahcûb edecek derecelere varıyorlar amma Êmile Zola gibi o parlak kalemini rezâil-i beşeriye tasviri ile telvis etmiş birkaç kimseye bakıp da bütün edebiyât-ı garbiye erbabından kâriyerimizi ikrah etmeye çalışacak olur isek evvela sözümüzü dinletemeyeceğimiz gibi bi'l-âhire bu yolda yazdığımız şeyler bizim en büyük dostlarımız olan müsteşriklerin nazargâh-ı itlâma vasıl olur ise onları dūçâr-ı hayret etmiş oluruz. Bâ-husus onlar şarkta maârifin iyisini her yerden ve bu meyanda Avrupa'dan dahi almaya gayretli yüzlerce âdem bulunduğunu bilirler, birçoğu ile muhabere dahi ediyorlar. O halde nazar-ı hayretlerine hedef olmakta o erbab-ı ekser de yalnız kalır. Yazık değil mi?

Bu kadar işlerim arasında şu sahifeleri doldurmak külfeti şâkird-i vefâkârınıza ihtiyar ettiren şey fazilet-i sahîha-i ciddiye-i üstâdânelerini bilişim ve *Gonce-i Bostan*'da gerçekten vüs'-i beşeriyenin pek güç kifâyet edebileceği bir himmet mahsûlü olduğunu görüşümdür. Bu kadar büyük bir himmeti pek de haklı olmayan birkaç mısra-ı takriz ile birçok müteessirlerin gayret-i intikamcûyânelerine dūçâr etmemek gayretindeyim. Kâtibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i üstâd-ı ekremlerindedir.

Şakirdiniz

Ahmed Midhat

Fî 2 Teşrînisânî 322

[15 Kasım 1906]

Taraf-ı âcizânemden 'arz kılınan cevâbnâme sûreti

Huzûr-ı sâmi-i âtîfet-penâhîlerine

Ma'rûz-ı bendeleridir.

'Âcizâne tercüme ve bir mukaddime-i muhtasara ilave etmiş olduğum *Gonce-i Bostan* için derûnuna bir kenz-i bî-bahâ belki hizâne-i şâyegân

¹⁰⁰ "Fazilet odur ki düşman bile tasdik eder."

tâbirine mâsadak olur melfûf ile îade ve irsal buyrulan emirnâme-i sâmî-i hükemâ-pesendânelerini açtım. Maattazîm ve't-tebcil defaat ile okudum. Evet o nikât-ı dil-pezîrin dilde istikrarı zımnında defaat ile kırâat elzem idi.

Hücnetleri hasebi ile muhaddid olunması ferman buyrulan tâbirat-ı sahîfe ve galîzelerini mukaddimededen tay ile beraber o sahifeciğe güncâyış-pezîr olacak sûrette îzâhat dahi ilave ile tekrar takdimine cüret ettim.

Ey üstâd-ı büzürgvâr, ey fazilet-medâr ve hikmet-şîâr!

Ebnâ-i vatanı tahammülünden âciz bırakan "lisân" hakkındaki bâr-ı girânın tahfifi Osmanlılarca çok çok düşünülerek bundan evvellerce nice nice mesâî ibrazından geri durulmadığı halde şu emrin bu fikr-i mehamın sitiz-i fi'le îsâli görülüyor ki tahfif olunmak değil teksir yani o bâr-ı girân dediğimiz madde-i mevhumu tevfir olunuyor!

Şu müddeâ-yı nâcizâneme bir misal:

Birâderzâde bendenizi küçük yaşında yanıma aldım; okutup yazdırmaya ikdâm ettim; mekâtib-i ibtidâiyede okudu sonra Mercan İdâdîsi'ne verdik. Bunun sınıfı ikiye taksim olunmuş da bir kısmı mecburi olarak Rumca diğer kısmı da Ermenice okur imiş. Bu çocuk emr-i dâfi üzerine Ermeniceyi hem okudu hem yazdı hem de imtihanda sitâyîş kazandı. Pek âlâ kazanmalı ya!!!

Esas maksada gelince Maârif bir program tertip ediyor. Bunda Fransız, Alman, Rus, İngiliz, Rum, Arab, Acem, Ermeni dillerinin tâlim ve taallümünü emrediyor. Evet. Maârif'tir edebilir ya! Evet. Ebnâ-i vatan da bu emre gerden-dâde-i itâat oluyor! Elbet olacak ya! Çünkü Maârif'e hizmet ediyor.

Arz ettiğim birâderzâde bendelerini ma'rız- imtihanda isticvab ettim. Bir Fransız ile konuşamaz; Fransız'ın yazısını belki okur, anlayamaz. Bir Arab ile ifâde-i meram için mükâleme edemez; Arab'ın yazdığını ne okuyabilir ne de anlayabilir. Acem ile hem-âhenk güftâr olamaz; mesâil-i diniyeden, gavâmız-ı edebiyeden sorulan meseleye kuvvet-i kalb cevâb-ı kâfi veremez. Mûsikî okuyor, jimnaz yapıyor, her telden çalışıyor fakat hemân hepsinden de bî-behre denecek bir haddede bu dalâlde sinni de yirmi geldi, yarın asker olacak!!

Çocuğu muâheze etmedim ve vicdanımda muâhezeye de hak bulmadım çünkü bir talebenin viâ-i kalbi "lisân-guy" mâsadakına mazhar

oluncaya kadar işbâ edebilirse kıraatten maksad-ı aksa olan mesâil ü gavâmuz ve hikemiyat-ı diniyeyi, kütüb-i îtikadiye, terbiye-i zâtiye, tehzib-i nefis münderecatını hangi kaba sığdıracak? Bu nokta tamîk buyrulur ise akan sular durur.

Tahte'l-lafz-ı mânâ-yı münîfini anlamak şöyle dursun *Kur'an-ı Kerîm*'i harekesi olmaz ise doğru okuyamaz. Bu halde düstur-ı din-i mübîn-i İslâmî olan bir mecellenin tâliminde gaflet eden, elsine-i ecnebiye tâliminde mekseb olan bulunan Maârif-i Heyet'e karşı kat'iyen mâfüv tutulup mahcebîn gibi bu heyete sitâyîşhân mı olalım. Yoksa

Maârif midir bu? Maârif se ger

Bize yazmalı idi millî eser

Niçin koca millet Frenk olmalı

Kâbule bunu âr u neng olmalı

ile terâne-perdâz mı olalım.

Bugün millet-i necîbe-i Osmaniye'nin "hisse-i maârif" namıyla Heyet-i Umumiye-i Maârif'e bahş edegeldiği îâne-i nakdiye sâyesinde evvela Arabî, sâniyen Farisî sonra Türk lisânlarıyla yazılmış olan kütüb-i müdevvene-i İslâmiye muhteviyatı edebî, sînâî, siyasî kısımlarından intihab edilip de müeddâları lisânımıza tercüme ve bir "heyet-i ilmiye" vasıtasıyla tedvin edilmek için bu üç lisânın gavâmuzına âşinâ muktedir mütercimler meydana getirilmek ve onların her türlü mesârifini temin etmek gayr-i mümkün bir keyfiyet-i hafiyeye değildir.

İşbu kütüb-i müntahabenin mevki-i istifâdeye vaz'ından sonra Avrupa'dan kitab istikrâzına lüzum mess ettiği takdirde o dillerin bervech-i mâruz gavâmuz ve telife vâkıf yine mütercimler istihdamı ile meydân-ı intişâra vaz' olacak kütüb her halde Osmanlı dilince olmalı ve evlâd-ı vatan o kitabları kendi dili ile okumalıdır.

Osmanlı dili deyip de bunu bir müdevven lisân hükmünde tanımakta gaflet ediyoruz ve işte bu lisânsızlık yüzünden gayr-i muttarid imla cihetinden bu dilden nefret-i amme hasıl olmuş gibi okunması kolay olan Avrupa lisânına meyl artıyor. Evet Osmanlılar Arab'ın ibâresinin îrabından gocunuyorlar, değil mi! Halbuki kavâidine müşâbih olan Rum lisânı da bidâyeten okumak hele yazmak hususunda Arab lisânından kolay olduğuna hükmetmek çetindir. Böyle iken Rumlar o müşkülâtı iktihama

muvaffak oldukları halde biz kendi dîn-i kavîmimizin düsturu eb u ceddi olan Arabî lisânı kavâidini, ibâresindeki güçlüğü ne için ileriye sürelim? Bidâyeten her şey güçtür fakat nerdübânın birinci kademesine basılmadan ikinciye nevbet gelmez.

Hele bir düstur-ı umûmî var ki ammenin malumu olan bu düstur bizde "Maârif" sizlik sâyesinde el-yevm gûşe-i humûl ü nisyan içine atılmıştır. O da şu ki:

Lisânsız bir millet milliyetini muhafaza edemez. Bu düsturdan "Bir din, dil ile kâimdir." düsturu doğar. Şimdi muhâkeme edelim; Arab kendi lisânı sayesinde kavmiyetini, milliyetini, dinini muhafaza eder. Bir kavm-i necîb add edilir ve öyledir. Acem, Türk de böyle. Rum, Latin, Fransız, İngiliz, Rus ve hâkezâ başlıca lisâna mâlik bulunan akvam hem edîb hem necîb, hâfız-ı millettirler.

Bir de Osmanlı kavminin teşekkül ettiği efrâd-ı milleti zikr edelim: Türk, Kürd, Laz, Arnavud, Arab, Acem, Rum, Ermeni ve hâkezâ.

İnsaf buyrulsun Osmanlı nâmu altında yaşayan akvam da ayrı ayrı, her birileri birer lisâna mâliktirler. Yalnız Arab, Acem, Türk dilinden yazılıp da meydana konacak lisân-ı mevhumu "Osmanlı dili" diyoruz. Ki Kürd, Arnavud, Laz, Rum, Ermeni milletleri de -teba oldukları itibarıyla- bu lisân-ı mevhumun hâdimi olacaklar yani içlerinde gayrimüslim olan Rum, Ermeni de kendi lisânlarından başka hassaten bu lisânın taliminde mükellef olacaklardır.

Bu bir acıklı maddedir ki şöyle bir sual îrad edilse:

Dünyada kitaba mâlik olmayan millet kim?

Vay! Şimdi buna ne cevap verebiliriz. Çünkü bu sual hassaten Osmanlılara tevcih ediyor!

Biz bu suali anlamamış gibi "Kitabsız millet olur mu? Her milletin elbette bir kitabı var!".

— Evet doğru söylüyorsunuz. Osmanlıların kitabı, düstur-ı dîn-i kavîmi hangisi?

Hangisi mi? Aaa. Dünyanın mâlûmu olan *Furkân-ı Kerîm!*

— Evet mâlûm! Efrâd-ı ümmet işbu *Furkân-ı Mübîn'*den ne vechle hissemend-i diyânet ü maârif ü irfan olmaktadır?

Bu noktada sâile bir cevâb-ı müskit yok!

Artık Arab'ın âsâr-ı münteşire-i edebiyesinden, hikemiyâtından, Acem'in eser-i bergüzîdelerinden sorulacak sözlere vereceğimiz cevab da o kâbilden mâdud kalır.

Dünyayı tanıdığımız zaman bizde Maârif Heyeti yok değil idi; el-yevm de vardır. Güya bunun adına "heyet-i ilmiye" deniyor. Evet bu heyet "bu heyet-i ilmiye" bizlere ne telkin etti? Hangi cihet-i ilmiyenin terakkisine hizmet etti? Çâker-i ahkarları diyebilirim ki -tâbir-i câizse- yortu artırdı! Çünkü bugün evlâd-ı vatan yedi sekiz muhtelif lisânın tahsili için icbâr ediliyor.

Osmanlı lisânının bir lisân hâline ircâi hususunda serâmedan-ı Maârif'in mesâi-i vâkıalarını zikr ile onların aczlerini bugün meydana sürmek de doğru değildir.

Mâdam ki bir kavim lisânı sâyesinde kavmiyetini muhafaza eder; bu lisânsızlıktan dolayı senelerce çekilen mezâhimi bertaraf etmek üzere teşmîr-i sâk-ı ihtimam lâzıme-i umurdandır. Çünkü ziyanın hangi noktasından dönülse kârdır.

Bir İngiliz müsteşrikin *Lugat-ı Osmaniye* nâmıyla meydana koyduğu kitabdan efrâd-ı milletin hangisi hall-i eşkâl edebildi? Koca Maârif Heyeti bundan daha iyi bir eser yazıp neşredebildi mi? O heyet yani Maârif Heyeti yine bir Avrupalının himmetine ilticada bugün müftehir bulunuyor.

Bu nokta-i nazardan "Müselmâna Efrenc olur mu muayyin / Bu mudur şürût u mevâsık-ı dîn" neşîdesi biraz tahdiş-i ezhana sebep olursa da böyle bir heyet-i ilmiye(?) karşı ne diyebilir idim?

Cevdet Paşa merhumun tırnak üstüne vefk yazmak nevinden olan *Kavâid-i Osmaniye* adlı kitabı hangi şübban-ı ümmetin tashih-i kitâbetine yardım etti? Âyâ o risaleyi okuyan hâce kendi ne anladı da talebeye ne takrir etti?

Bu *Kavâid-i Osmaniye* de müşârünileyhin değil. Erkân-ı Harbiye mirlivâlığından mütekâid saadetlü Mustafa Paşa hazretlerinin pederleri mektebimizin tarih hâcesi Bursalı Abdurrahman Efendi merhumun âsârından derme çatma alınan parçalardan müteşekkildir ki aslı el-yevm paşa-yı müşârünileyhtedir.

Garîb bu ki *Kavâid-i Osmaniye* adlı risale mevki-i intişara vaz' olunmazdan evvel bizler de rüşdiye mektebinde usûl-i Farisiye, kavâid-i 'Arabiye okumuş idik. İdâdiye, Harbiye sınıflarında bunları tekerrür etmediği halde usûl-i atika ile tedris kılınan tahsil o zaman talebelerini zamanımızda îsâl etti. Zamanımızda ise her nev kütüb-i matbûa, mekâtib-i muntazama ve her türlü vesâit-i ilmiye mevcut iken görülüyor ki bu zamanın tahsili daha geridedir. Acaba sebebi ne?

Sebebi mi, sebebi bundan kırk elli sene evvel talebe Arabî ve Farisî lisânı tahsiline sarf-ı dikkat eder idi. Şimdi ise ezhânı üçüncü, dördüncü ve hâkezâ o lisân ile mâlî bulunuyor.

Hem evvelki talebelere akâidi dürüst bir evlâd-ı vatan nazarı ile bakılabiliyor idi. Şimdikilerde bu itikad da şüphelidir.

Fakat bu akâid hususunda talebenin günahı yok. Vaktiyle ecnebî dili tahsil etmiş bir Müselmân hâce istihdam edilmek yerine bir Frenk istihdam edilmiş. Frenk kendi âyînini Osmanlılara terk edip gitmiş. O gidenin yerine İslam hâce gelmiş amma bu İslam hâce Frenk'in terbiyesinden neşet eden hâcedir. Artık bu hâcenin okuttuğu talebe nasıl olacağını kıyas buyurmak lazım.

Mukaddimede "Daha vermiyor mu bize intibâh / Frengistan'a muntehî eğri râh" diyebildim. Frenk bizim talebemize ne yaptı? Yaptığı, bıraktığı iyilik yok! Mesela mekteb talebesinin hepsini bir siyak ile giyindirdi. Öyle ki bugün bir talebe kıyafetçe Bâbîâlî'de en büyük bir memurdan fark olunmaz. Sûret böyle iken mânâya mürâcaat olursa talebe sıfır derecesindedir fakat yarım yamalak bir ecnebî lisânı bilir. Talebe mektebden çıkar; Bâbîâlî'de münhal yok diye kabul edilmez. Ecnebî memuriyetlerinde ise Türk yani "Osmanlı" istihdam edilmez. O bîçâre lisân bilen talebe ya tütün ya gümrük kolcusu olur. Bu talebe lisân-ı ecnebî tahsil etmeyip de kendi dinî vezâifini okuyup öğrense tütün, gümrük kolcusu olamaz mı idi?

Fazla olarak mektebde takındığı o şık kıyafeti terk etmeyi de namusuna yediremez de boynuna bâr olur. İşte bundan zıkr-i âtî mazarrat tevellüd ediyor.

Birinci kere talebeler ale'l-umum burnu sivri, üstten bağlamalı, siyahın gayrı renkli potin giymek ile mükellef oluyorlar ki sabahtan bunun içine abdestsiz bir ayak giriyor. (Çünkü Frenk böyle yaptı.) Talebe mektebde ögle,

ikinci namazları vaktini geçirir. Ne müdir namaza davet eder bunları ne hâce çünkü ayaktan potin çıkmaz ki abdest alına. Hâcenin abdesti var mı ki talebeye teklif ede? Talebe efendi hânesine avdette kundurayı çıkarmaz. Çünkü hâce öyle yapıyor. Buna ebeveynin tahâretteki îtinâsı ne müfid olur?

Şu vukûat gösteriyor ki talebe bî-namazlığı îtiyad edinmiş. Artık bunun ötesi mâlûm ki İslâmlığa veda ediyor. Bu hal bir batın geçerse etfâl-i müslimenin başına “şapka” komasına kim kıyam edebilir? Çünkü o kapı bugünden yapılmaya tahkime başlanmıştı.

Niçin bir Müselmân Frenk olmalı

Niçin koca millet Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı

beyti ahvâl-i mebsûta-i meşruhaya kim sebebiyet vermiş ise muhâtab odur. Yani Maârif.

Nükte

El-yevm cevâmi ve mesâcidde ibadete îtina eden zâtlar hükm-i Furkânî'ye âşinâ olan nev-hâce efendiler ile âhâd-i nas dediğimiz işçi esnafı olduğu görülüyor. Böyle değil mi?

Aceba henüz mânâya vakıf olmayan hâceler ile memûrîn-i mülkiye ve askeriyenin büyüklerinden küçüklerine varınca olan Müselmânlar o salât-ı mefrûzayı ne yerde edâ ediyorlar?

İslâmiyet böyle iken kadîmen kilisaların müdavimi olan Hristiyan içinde ibadet hususunda ayrı âyin var mı?

Buna ne için sebep arayalım! Hristiyanlıkta dinî bir kitab var hepsi de okur muktezasını anlar ve îcabınca kendini borçlu bilir.

Bizde yani İslâmlıkta dinî kitab ki *Furkân-ı Mecîd'* dir; biz Osmanlılar ne okuyabiliriz ne de anlayabiliriz. Bunu anlatmak destâr-bendân vazifesi olduğu halde âyet-i mübînin mânâ-yı zâhiresini söylemekte güya dudaklarına kilidurulmuş gibi dem-beste.

Kaza bu ya sen okuyup da mânâsını beyâna kıyam etsen “tefsirsiz söylüyorsun” diye küfre hüküm verir. Bunun hallâli “Heyet-i İlmiye-i İslâmiye” yani Maârif olacak iken o da lisân-ı cenebîye ve garâmı yazmak ile kendini mükellef ve belki muvazzaf biliyor.

İşte ucu ortası belli olmayan bir tarike sülûk ettiren heyet bu!!!

Roman

Aman!!! Âh. İşte bu. Bu tâbir yok mu? Çok çok zihnimi yorar idi. Çünkü "Frenk"çe! Bir müsteşrik çıkar da!!!! Kıssa-i Yusuf-Züleyha da bir romandır der ise!!!! İtiraz-ı hikmet-i pesendâne-i fâzılâneleri müeddâsını düşündüm.

Müsteşrikîn-i kirâm sade edebiyât-ı Arabiye ve Farisiyeyi tettebbu ile imrar-ı zaman etmiyorlar. Onların birinci dersleri *Furkân-ı Mecîd* ahkâmını zübde etmektir ve ediyorlar da. Bu tabîdir ki esnâ-yı tedkikte "küfür, şirik, kafir, müşrik, Yehud, Nasara" kelimelerini hatta ¹⁰¹ وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا

النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ nass-ı şerifini de görüyorlar. Buna karşı

Müselmân olan çünkü yek-renk olur

Frenk ile niçin hem-âhenk olur

Roman sanma eslâfın âsârını

İyi oku bir kerre âsârını

Yazarsa müfessir muhaddis kitâb

Êmile gibi mi sana eyler hitâb?

Edîb arar isen Müselmân'da bul

Arab'da dahi Türk ve İran'da bul ilh.

neşîdeleri müfâdına onlar çendan hurdegirlik cihetini iltizam etmezler! Çünkü tettebbuât-ı âsâr-ı İslâmiye'de her an gözlerine çarpan bir mesele-i mahza olduğunu bilirler îtikadındayım.

Gelelim kıssa-i Yusuf aleyhisselam romanına!

Edîb-i nüktedan, terâzû-yı sühan-sencân, ârif ü âgâh, hakîm-i hikmet-penah efendimiz hazretleri *Furkân-ı Mübîn*'in tefsir-i şerîfini yazmak hizmet-i Hüdâ-pesendânesi ile meşgul bulunmakta oldukları halde ahsenü'l-kasas¹⁰² ile mülakkab olan bu mecelleyi arza ne hacet. Bu hod mâlûm-ı sâmiyeleridir ki:

Müteşâbihattan kat'ülnazar muhkemat hakkında bir âfâk bir de enfüs vardır; yani âfâkta Hazret-i Yusuf aleyhisselamın kıssasından enfüste kâbil-

¹⁰¹ "Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır." el-Bakara 2/120.

¹⁰² "Kıssaların en güzeli" anlamına gelen ibâre Yusuf sûresinin 3. âyetinden iktibastır.

i hitâb olan her mümine bir emir ve umumiyet ile netice-i emr ü nehy şeref-sânih olur.

Mesela Yakub, Yusuf, ihvân-ı Yusuf, aziz-i Mısır, haremi. Zikir buyrulan vekâyi ve ahval hikâye buyruluyor. Bu vekâyin kaffesini tasdik ettik, inandık, iman getirdik ki tıpkı tasrih buyrulduğu gibi olmuştur. Enfüse gelince ¹⁰³“إن للقرآن ظهرا وابطنا ولبطنه بطننا إلى سبعة أبطن” hükmünce nüfus-ı zekiyye derya-yı lübb-i mânâya gark olmak ister ki hitabda behresini anlaya! O da şudur:

Kulum! Nefsini çâh-ı müzlim-i tenden zindan-ı riyâzet-i kazaya vaz' eyle. Kuvve-i hâkimen olan ihvânını ilzam, nefsi-Züleyha-yı azizi kendine râm et ki sâkin-i beytü'l-hazân olan ruh-ı Yakub ile birleşip iklim-i Mısır-ı¹⁰⁴ vücuda hâkim, zümre-i bendegân-ı hâss-ı ilâhiyeme dahil olasın!

Bendece bu emr-i ilâhîde roman kalmadı.

Netîce-i ibret-âmiz, nefse tehzîb-bahş olan her âfâkî hikâyât bir emr ü nehye mâtuf olacaklarından roman silkinden çıkar.

Bu ise üdebâ-yı sâlîfe-i İslâmiye'nin bizlere mukaddemce hibe tariki ile bahş ettikleri âsârda ekseriya bulunur. Ahyânen bunların gayrı da.

Bilmem; zât-ı sâmi-i atûflerinin hangi romanı idi. Hristiyanlıkta adem-i tesettür yüzünden fena fena netîceler verdiği cihetle İslâm'daki emr-i tesettürün ne derecelere müfid olduğunu tenbih ettiğinizden mûcib-i istifâde idi.

Daha yeni Nâci Efendi merhum *Mütercem* nâm eserinde Victor Hugo ile Hazret-i Ali'nin bir vecdini mukâyeseten tercümesini yazdı. Evet bu gibi âsâr-ı makûle her ne yere olsa makbuldür. Fakat:

Esâs vazifeye gelince biz Osmanlılara roman ve emsali zât-ı münebbih-medârın tercüme ve neşri lâzime-i zaruret icabından ise ne zât-ı sâmi-i maârif-şinâsları ne de hazret-i Nâci; ancak Maârif bunu yazacak idi.

Roman bahsindeki fikr-i kemterânemi mücmelen arz edebileydim fakat heyhat!!! Bu o kadar güç ki. Avrupalılar bir tek lisân sahibleri olduklarından mer'-i evlâda kendi lisânlarını öğretmede güçlük çekmezler. Dil ana baba dili olduğundan çocuklarının fakat okuyup yazmaları bahsi

¹⁰³ “Muhakkak Kur'an'ın bir zâhiri bir de bâtnı vardır ve o bâtnın da içinde yedi bâtn vardır.”

¹⁰⁴ “mülk” kelimesinin üstü çizilmiş, yerine “Mısır” yazılmıştır.

kalıyor o da emr-i asîr olduğundan onlar tiyatro, roman ile teşhiz-i zihin ederler fakat bunu bir Osmanlı çocuğuna tatbik hususunda yanılırız. Çünkü o biçâre -bizde henüz lisân-ı ebeveyn yarım Türkçe olduğundan- işte o çocuk bir yarım Türkçe, bir de Arabî, Farisî kavâidinin kendini mektebde tahsile mecburdur.

Sade şu üç vazife-i lisâniye olsa belki bunlar kabına dar gelmez. Bir de akaîd-i diniye ve vazîfe-i nazîfe-i abd-i mükellefiyet var. Hele mukaddimât-ı Furkân-ı Kerîm'de tecvid bununla hemhâl olan ilm-i hâl risalesi gibi ezhân-ı tâlibine defaten güncayış-pezîr olamayan mukaddimatta belki de müntehî oldukda bile lisân hakkında ancak telâfi-i mâfât eden tâlib roman, tiyatro emsali eğlencelere sarf-ı zihin edemez.

Bu mahalle gelinceye kadar arz ettiğim vekâyi

Niçin koca millet Frenk olmalı / Kâbule bunu âr u neng olmalı

neşîdesinin muhâtabı kim olduğu anlaşıldı sanırım.

Maârif ne demek?

Aaa. Maârif ne demek? Olur mu? İşte maârif! Yukarıdan beri yazdığımız hep maârif hep maârif! Anlaşılamadı mı?

Evet anlaşıldı. Muntazam, mükemmel bir bâb, kârgir bina. Mevsime göre kürklü, setre pantolonlu, elleri bastonlu, eldivenli, ucu sivri potinli o binanın milor[d]ları değil mi? Hah, işte ta kendisi.

Bizde “Maârif” zikr olunduğu vakitte mezkûr dâiredeki âmirlerin tertîb ve tensîbi vechiyle mektebler yapılır, kitaplar yazılır, programlar düzülür, okunur, yazılır.

Ay. Daha.

Dahası ne. İşte o kadar!

Bugün kat'iyen böyle ki maârif sanâyi doğurmaz; sanâyi ticaret temin etmez. Bu sebepten sanâyi, ticaret mekteblerine lüzum mes etmemiş. Ay. Ne olsun!

Ne mi olsun?

Ne olacak. Maârif'ten şehâdetnâme alan bir efendi Mâliye'ye, Nâfia'ya, Bâbiâlî'ye filana gider. Kâtip olup “aylık” alır!

Zaten hazîne-i Mâliye, Maârif müntesiblerine münhasır değil mi? Bol bol binalar yaparlar, âlât ü edevât mübâyaa edip doldururlar, kütübhâneler tesis ederler, kitab yığarlar. Hep mübâyaa.

Kendi işinde kullanacağı âlât-ı hendesiyye ve edevât-ı sâire Avrupa'dan para ile celb eden Maârif'e nasıl Maârif diyelim? Bu kelime marifetin cemî olduğu halde en ufaklık marifetleri hangisidir?!!!!

Çâker-i adîmü'l-bidâaları böyle düşünüyorum. Fıkr-i kemterânemde bir günah var ise ¹⁰⁵ وَزُرُّ وَأَزْرُهُ وَزُرُّ أَخْرَىٰ nass-ı celili hükmüne kânî bulunduğumu itiraf ile tasdîden kefi yed ettim.

Hâksâr-ı bî-mikdârları

İzzet

Fî 15 Teşrînisânî 322

[28 Kasım 1906]

S o n u ç

Türk edebiyatının en kıymetli türlerinden biri olan mektup, teknolojinin sunduğu gelişmiş iletişim imkanları sebebiyle bugün neredeyse terkedilmiş bir vaziyettedir . Halbuki Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin önde gelen şair ve müellifleri mektuplarında kendilerine ve hayatlarına dair samimi bilgiler paylaşmış; araştırmacılar bu vesileyle birçok meselenin içyüzünü aydınlatabilmişlerdir. Mütercim İzzet Paşa ve Ahmed Midhat Efendi arasında geçen mektuplaşma da bu kabildendir. İkili arasında geçen yazışma dikkatle incelendiğinde Mütercim İzzet Paşa'nın *Bostan*'ı tercüme etme sebebinin geleneksel Osmanlı tercüme/telif anlayışından çok farklı olduğu göze çarpar. Eskilerin adeti olduğu üzere Farsça öğretmek, iyi bir isimle anılmak ya da bir dost ricası üzere yazmamıştır *Gonce-i Bostan* adlı eserini. "İfâde ve sebab-i tercüme" bölümünde üzerinde durduğu ve Ahmed Midhat Efendi ile olan yazışmasında uzun uzun açıkladığı üzere Osmanlıların Batı'nın romanlarına ya da roman tercümelerine muhtaç olmadığını; Arap, Fars ve Türkler arasında da hikmetle söyleyen, nasihat eden edipler olduğunu ispat etmek için *Bostan*'ı tercüme etmiştir.

Ahmed Midhat Efendi büyük bir nezaketle mektubunu yazmış olsa da polemikçi kişiliği satır aralarında kendini hissettirmektedir. Roman türü

¹⁰⁵ "Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez." Enam 6/164.

konusunda daha insafli olunmasını istemekte haklıdır; çünkü o Ahmed Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle "Türk cemiyetine roman okumayı öğreten" adamdır. Batı'dan alınacak ilim, bilim ve fenler hususundaki pragmatist tavrı bu mektupta da ortaya çıkmaktadır.

Mütercim İzzet Paşa ise mektubunda Mercan İdâdîsi'nde okuyan yeğeni üzerinden zamanın kültür ve eğitim politikaları üzerine çeşitli tespit ve tahlillerde bulunmuştur. Dönemin sosyokültürel yapısı, düşünce akımlarının aydınlar üzerindeki etkisi, gazete ve dergiler aracılığı ile süren çeşitli edebî tartışmalar, II. Abdülhamid'in eğitim politikası, Maârif Nezareti'nin müfredatı yakından incelendiğinde Paşa'nın çizdiği tablonun gerçeğe pek yakın olduğu görülmüştür. Devrini iyi takip eden İzzet Paşa, Osmanlı'nın sancılı bir modernleşme döneminden geçtiğini farketmişti. Bu sebeple Maârif Nezareti'nden evvela Osmanlı dilinin tanzim edilmesini ve sonrasında Osmanlı kültüründen beslenen millî eserler hazırlatmasını istiyordu. Tercümelemin bireysel olarak değil tamamen Maârif eliyle ve denetimiyle yapılmasını istemesi Osmanlı üzerindeki Batı kültürü baskısını azaltmak içindir. Bu düşüncelerle kaleme aldığı *Gonce-i Bostan* -bizzat varlığıyla- Batılı bir tür olan romanın hegemonyasına karşı Doğu hikmetini savunmaktadır.

Gonce-i Bostan nüshasının sonuna kaydedilen bu mektuplar vesilesiyle Mütercim İzzet Paşa, Ahmed Midhat'ın anlam veremediği târizkâr beyitleri izah etmiştir. Bir nevi şerh sayılabilecek bu açıklamalar vesilesiyle Mütercim İzzet Paşa'nın edebî eser, Osmanlı dili, roman, tercüme, yabancı dil öğretimi, eğitim sistemi ve müfredata dair düşüncelerini öğrenmek mümkün olmuştur. İzzet Paşa'nın gayet anlaşılır bir biçimde tercüme ettiği *Gonce-i Bostan*, Osmanlı döneminde *Bostan*'ın tamamına yapılan son manzum tercüme olması hasebiyle de dikkatle okunması ve tedkik edilmesi gereken bir eserdir.

KAYNAKÇA

- ABDALLA, Saifeldin Gadalla Elhabib, *Tanzimat Döneminde Kullanılan Gramer Terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Abdurrahman Fevzi, *Mikyâsü'l-lisân Kıstâsü'l-beyân*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1300.
- ADAKLI, Emrah, Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi(1802-1864)'nin *Mikyâsü'l-lisan Kıstâsü'l-beyan* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme. *Turkish Studies*, 6/3 (2011), 2017-2024.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât* (haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.
- Ahmed Midhat, *Ahmed Metin ve Şîrzâd*. İstanbul 1309.
- Ahmed Midhat, "Makâle-i İntikâdiye 1: Emile Zola'yı Niçin Okumuyorum", *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5366-254, 3 Safer 1314 [14 Temmuz 1896].
- Ahmed Midhat, "Makâle-i İntikâdiye 3: Mesâlik-i Edebiye ve Emile Zola", *Tercümân-ı Hakikat*, no. 5375-263, 13 Safer 1314 [24 Temmuz 1896].
- Ahmed Midhat Efendi, *Fazıl ve Feylesof Kızım Fatma Aliye'ye Mektuplar* (haz. F. Samime İnceoğlu- Z. Süslü Berktaş), İstanbul 2011.
- Ahmed Midhat Efendi-Muallim Naci, *Muhâberât ve Muhâverât-Mektuplaşmalar* (haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul 2011.
- Ahmed Naim "Akide-i Ehl-i Sünnetin Mücmelen Beyânı", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 9, 26 Ramazan 1326 [22 Ekim 1908].
- Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmaniyye*, (haz. Nevzat Özkan), Ankara 2000.
- Ahmet Midhat Efendi, *Ahbar-ı Âsâra Tamim-i Enzar-Roman Tarihine Genel Bir Bakış* (haz. Sabahattin Çağın), İstanbul 2021.
- AKSOY, Yavuz, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*, İstanbul 2015.
- AYDAR, Hidayet, "Türk Müfessirlere Ait Tamamlanmamış Tefsirler", *Journal of Islamic Research*, 32/2 (2021), 455-474.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. M. A. Yekta Saraç), Ankara 2016.
- Celâlüddîn es-Süyûtî, *Cem'u'l-Cevâmi'* (thk. Muhtar İbrahim el-Hâic vd.), Kahire 2005, III.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir (40-Tetimme)* (haz. Cavid Baysun), Ankara 1991.

- ÇAKIR, Müjgan, "Mehmed İzzet Paşa'nın 'Âsâr-ı Perâkende'si", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (2009), 163-206.
- ÇAKIR, Müjgan, "Erzurum-Erzincan-Diyarbakır ve Kars Yollarında Bir Paşa: Âteş-zâde Mehmed İzzet ve Yûsuf u Züleyhâsı", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (17-21 Haziran 2008), Ankara 2011, 392-396.
- DİLBAZ, Mahmut, *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi*, İstanbul 2021.
- DURGUN, H. Harika, 'Ahmet Mithat Efendi'nin Telif ve Tercüme Yollu Yazdığı Büyük Romanlar' Adlı Yazıların Çeviri Yazısı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, sy. 1 (2010), 153-164.
- DURGUN, H. Harika, *Ahmet Mithat Efendi ve Edebiyat*, İstanbul 2022.
- Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, "Lisân-ı Arabî Talimine Dair Kemal'in Bir Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*. sy. 97, 26 Cemaziyelevvel 1329 [25 Mayıs 1911].
- ERCOŞKUN, Tülay, "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne İdâdîsi: Mercan İdâdîsi", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, Ankara 2021, 97-112.
- ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I-V.
- FINDLEY, Carter Vaughn, "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madame Gülnar, 1889", *The American Historical Review*, 103/1 (1998), 15-49.
- GÖKÇEK, Fazıl, *Çalışmaya Vakfedilmiş Bir Hayat Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul 2022.
- İbnülemin Mahmud Kemal, "Lisân-ı Arap ve Usul-i Tedris", *Tercümân-ı Hakikat*, no. 427, 30 Recep 1314 [4 Ocak 1897].
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I-IV.
- İsmâil Muhammed b. el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlî'l-ilbâs* (thk. Abdulhamîd b. Ahmed b. Yûsuf b. Hindâvî), Beyrut 2000, I.
- KARA, İsmail, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak-Çağdaş Türk Düşüncesinde Din, Siyaset, Tarih, Medeniyet*, İstanbul 2019.
- KARPAT, Kemal H., *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul 2010.
- KILIÇ, Hulusi, "Hacı İbrâhim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1996, XIV, 481-482.
- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* (haz. Hayrettin Karaman vd.), Ankara 2009.

- LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 2010.
- Mirliva Mehmed İzzet, *Gonce-i Bostan*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu 1203.
- Mirliva Mehmed İzzet, *Gonce-i Bostan*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu 1204.
- OKAY, Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, II, 100-103.
- OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, İstanbul 2017.
- ÖZÖN, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman* (haz. Alpay Kabacalı), İstanbul 1985.
- PARLATIR, İsmail, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 471-482.
- POLAT, Nazım Hikmet, "Türkçenin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 13 (2003), 447-454.
- REDHOUSE, William James, *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, Ankara 2016.
- SADOĞLU, Hüseyin, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul 2010.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul 2019.
- ŞENGÜL, İdris, *DİA*, Ankara 2022, XXV-498-500.
- ÜNVER, İsmail, "Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı* (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IX, 430-436.
- YAZICI, Tahsin, "Gülistan", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 240-241.
- ZENGİN, Zeki Salih, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, İstanbul 2021.

Elektronik Kaynaklar

- LEWIS, Franklin, "GOLESTÂN-E SA'ADI," *Encyclopaedia Iranica*, XI/1, 79-86. <http://www.iranicaonline.org/articles/golestan-e-sadi>. (Erişim Tarihi: 18 Haziran 2023)

“UNKNOWN CORRESPONDENCE BETWEEN AHMED MIDHAT AND
MUTERCİM İZZET PAŞA: CRITICISMS ON NOVEL, LANGUAGE,
MODERNIZATION AND MINISTRY OF EDUCATION”

Abstract

One of the 19th century poets, Mutercim İzzet Paşa (d. 1914) presented a copy of his verse Bostan translation, which he named Gonçe-i Bostan, to the famous novelist and journalist Ahmed Midhat (d. 1912). Ahmed Midhat, who read the work, wrote a congratulatory letter to Mutercim İzzet and criticized some of his statements. Mutercim İzzet recorded the letter written by Ahmed Midhat and the reply he wrote in response to his Gonçe-i Bostan copy. The subject of the letters dated to 1906 is some couplets in the "ifade ve sebeb-i tercüme" (mukaddimah) section of Gonçe-i Bostan. In the related couplets, Mutercim İzzet criticizes the Westernization in the literary field, the novel genre, the foreign language education policies of the Ministry of Education, and the effect of foreign teachers on students. Both letters, which are the subject of the article, have been transferred to today's alphabet and tried to be analyzed considering the socio-cultural, political and literary context in which they were written. The subjects that come to the fore in the letters were chosen as the triangulation points and the study was carried out on these main lines. During the 19th century, when Ottoman modernization gained momentum, subjects such as Westernization, novel and its quality as a new literary genre, Western-style mass education, Islamic values and Western culture, Ottoman language-Turkish, foreign language education and the educational system, which constantly occupied the agenda of Ottoman intellectuals and bureaucrats, were also discussed in these letters. In this study, the lives of Ahmed Midhat and Mutercim İzzet Paşa, who were the active names of the period they lived in, were briefly summarized, Gonçe-i Bostan was introduced, the part that was the subject of discussion/lettering and the letters of both persons were transcribed. In order to better understand the letters, explanations were made about the names and works mentioned, and the issues that were the subject of criticism of both authors were tried to be evaluated in accordance with the atmosphere and understanding of their own period.

Keywords

Ahmed Midhat, Mutercim İzzet Paşa, novel, Ottoman Turkish, Ottoman modernization, Ministry of Education.